

ВЕЛИЧКІВСЬКІ ЧИТАННЯ

2021

Департамент культури і туризму
Полтавської обласної державної адміністрації
Полтавська районна рада
Комунальний заклад «Центр охорони та досліджень
пам'яток археології Полтавської обласної ради»
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського

ВЕЛИЧКІВСЬКІ ЧИТАННЯ

2021

Збірник статей та матеріалів

Полтава – Харків
ТОВ «Майдан»
2021

УДК 94 (477): 908 (477.53) (06)
В 27

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського
(протокол № 2 від 21 березня 2021 р.).

Редакційна колегія:

Л. Л. Бабенко, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України; **В. М. Вадімов**, доктор архітектури, заслужений архітектор України; **М. М. Кононенко**, кандидат наук з державного управління (*голова*); **В. О. Мокляк**, заслужений працівник культури України; **О. Б. Супруненко**, кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України (*відп. редактор*); **О. М. Титова**, кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України; **В. П. Титаренко**, доктор педагогічних наук, професор; **Г. І. Шаповалов**, доктор історичних наук, професор; **В. В. Шерстюк**; **М. А. Якименко**, доктор історичних наук, професор.

Рецензенти:

О. О. Нестуля, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України;
А. Л. Щербань, доктор культурології, кандидат історичних наук.

*При передруку та іншому використанні матеріалів збірника
посилання на джерело обов'язкове.*

Величківські читання 2021: збірник статей та матеріалів / [ред. **В 27** кол.: Бабенко Л. Л., Вадімов В. М., Кононенко М. М. (голова) та ін.; Супруненко О. Б. (відп. редактор)]; ДКіТ Полтав. ОДА; Полтав. район. рада; ПКМ імені Василя Кричевського. — Полтава; Харків: ТОВ «Майдан», 2021. — 156 с.: іл., VIII кол. вкл.
ISBN 978-966-372-790-5

У виданні зібрані наукові статті, публікації та матеріали з козацької історії України і Полтавщини, краєзнавчі дослідження з історії с. Жуки — батьківщини літописця Самійла Величка, оприлюднені на «Величківських читаннях», проведених у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського (2 березня 2021 р.).

УДК 902/904 (063) (477.53)"-07/20"

© Автори статей і матеріалів, 2021
© ПКМ ім. Василя Кричевського, 2021
© Полтавська районна рада, 2021

ISBN 978-966-372-790-5

Сторінки козацької історії Полтавського краю

Про історичне й державотворче значення «Літопису» Самійла Величка, науково-краєзнавчі заходи з увіковічення імені історика-патріота та проведення «Величківських читань».

Ключові слова: Самійло Величко, Жуки, Тахтаулове, літопис, державотворення, козацький час.

Упродовж п'яти років – з 2017-го – в стінах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського проводяться наукові краєзнавчі конференції «Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка». Четверта з них – 2020 року – була присвячена 300-річчю з часу створення наймонументальнішого твору української історико-мемуарної прози XVII–XVIII ст. – «Літопису» Самійла Величка – видатної історичної пам'ятки, що була завершена автором у селі Жуки під Полтавою між 1715 і початком 1720 рр. У 2020 р., найімовірніше, виповнилося й 350 років від дня народження видатного історика-патріота. Отже, в 2021 р. традиція проведення цих науково-меморіальних заходів була продовжена, дещо змінивши тематичне спрямування з метою ширшого охоплення козацької історичної тематики Полтавського регіону, що більшою мірою увійшов до нового адміністративно-територіального утворення Полтавської області – Полтавського району. Звісно, у зв'язку із цим, назва чергових наукових зібрань повинна була змінитися, отримавши більш лаконічне найменування – «Величківські читання», продовжуючи традиційну тематику перших конференцій.

І це не випадково. Адже з-поміж видатних українців, яких народила Полтавська земля, ім'я нашого видатного земляка, уславленого козацького літописця Самійла Величка (бл. 1670 – після 1728) – автора видатного твору, що охоплює події української історії від початку XVII ст. до 1700 року, виступає зорею першої величини. Майбутній літописець народився близько 1670 р. у козацькій родині на території Полтавського полку, вірогідно, у сс. Жуки або Тахтаулове. Він був високоосвіченою вільною

людиною, отримав освіту у Києво-Могилянському колегіумі, володів кількома мовами. У 1690 р., закінчивши навчання, вступив на службу до канцелярії генерального писаря В. Л. Кочубея. Пройшов шлях від звичайного канцеляриста до довіреної особи генерального писаря.

Після переходу І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII, наприкінці 1708 р., Самійла Величка було заарештовано. Наступні роки він провів у в'язниці, звідки вийшов близько 1715 р. Після звільнення решту життя прожив у Жуках і Диканьці під Полтавою, де вже як шкільний учитель навчав старшинських і сільських дітлахів, працював над укладанням одного із найбільш величких прозових творів України XVII – XVIII ст. — «Літопису», перекладав на українську мову відомі історичні праці.

Значною мірою саме завдяки твору Самійла Величка село Жуки, місто Полтава і загалом Полтавщина ввійшли до української та світової історії. Діяльність гетьманів Лівобережної і Правобережної України — І. Виговського, І. Брюховецького, П. Дорошенка, І. Самойловича, І. Мазепи, їх політичні здобутки та втрати-помилки у час становлення європейських національних держав, набуття українцями досвіду будівництва власної держави відбилися на сторінках цього «Літопису».

Зрозуміло, що простори історичної Полтавщини стали осередком національно-визвольної боротьби та одним із центрів державотворення, базуючись не лише на військово-політичній силі городового й запорозького козацтва, волелюбності посполитих, а й на проявах державницьких світоглядних прагнень гетьманів в укріпленні незалежності України, підтримувались відродженням культурної ідентифікації нації.

Полтава та її околиці не раз опинялися у центрі цих подій, як військових, так і культурних. Поразка шведської армії у Полтавській битві, а разом із нею крах геополітичних ідей гетьмана Івана Мазепи, запустили механізм фатальних наслідків для України. Та українські історики, мемуаристи, письменники і надалі продовжували утверджувати концепт державотворення в історико-літературних творах. Українська культура втілювалась у візрях барокової архітектури високого рівня, ужитковій майстерності ремісників і творах красного письменства.

Не раз полтавці порушували питання про відзначення на державному рівні знаменної дати в історії українського народу — вже

згаданого 300-річчя створення видатного твору української історичної мемуаристики кінця XVII–XVIII ст. — «Літопису» Самійла Величка. Цю ініціативу підтримувала й Полтавська районна рада, тодішня Тахтаулівська сільська територіальна громада, громадськість і козацтво Полтавського району. Сподіваючись гідно увіковічнити ім'я видатного земляка — літописця козацької доби Самійла Васильовича Величка, разом із науковцями Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, вченими полтавських вишів й інших наукових закладів, було започатковане видання матеріалів уже проведених наукових конференцій: спочатку у невеликих, далі — дещо більших за обсягом збірках із назвою «Село Жуки — батьківщина літописця Самійла Величка». Всього побачило світ чотири таких збірника загальним обсягом близько 40 друкованих аркушів. Це не мало — не багато, а 470 сторінок, 80 статей і публікацій, котрі підготували 100 авторів.

Це стало нашим посильним внеском у відзначення трьохсотлітнього ювілею Величкового «Літопису». Приємно відзначити, що зусиллями столичних та закордонних науковців, за підтримки небайдужих українських підприємців, видатний і найбільший твір козацького літописання все ж таки побачив світ у Києві наприкінці 2020 року. Він був презентований в Україні, зокрема й у Полтаві, надійшов до бібліотек не тільки наукових установ, а й книжкових зібрань фахівців та шанувальників вітчизняної історії. Тепер вже без цензурних купюр середини XIX ст. й вилучень кожен охочий матиме змогу долучитись до визначного джерела козацького літописання, повноцінно вивчати творчий спадок нашого земляка-літописця й поринути до таїн новітньої історії Української держави.

Тож підхоплена «Величківськими читаннями» 2021 р. справа вивчення «Літопису», загалом козацької історії Полтавщини має закономірне продовження. І її свідомо та цілеспрямовано підтримують територіальні громади Полтавського району, маючи намір не втрачати зв'язку зі знаковим й історичним місцем, де народився найвизначніший український літописець, як і з землею, де він працював, яку описував та оспівував.

Сподіваємося, що наші читання стануть традиційними. В їх роботі візьмуть участь полтавці — земляки Самійла Величка, відомі вчені — історики, археологи, етнологи, мистецтво- та пам'яткознавці, музейники, знані і молоді краєзнавці. Спільни-

ми зусиллями нами в суспільстві утверджуватиметься думка, що давнє козацьке село Жуки, як і весь Полтавський край, є загально-визнаним місцем не тільки увічнення пам'яті людини, котра зберегла у своєму творі історію державотворчих зусиль українського народу, першочергову роль у цьому нашій землі, а й ще невідомі чи малодосліджені сторінки козацької історії Полтавщини.

Михайло Кононенко

Сторінки козацької історії Полтавського краю

Про історичне та державотворче значення «Літопису» Самійла Величка, науково-краєзнавчі заходи з увіковічнення імені історика-патріота та проведення «Величківських читань».

Ключові слова: Самійло Величко, Жуки, Тахтаулове, літопис, державотворення, козацький час, наукові краєзнавчі конференції, «Величківські читання».

Mykhailo Kononenko

Pages of Poltava Region Cossacks History

Concerning historic and state-forming meaning of “The Chronicle” by Samiilo Velychko, scientific arrangements in commemorating historian patriot and holding “Velychko’s Readings”.

Keywords: Samiilo Velychko, Zhuky, Takhtaulove, chronicle, state-forming, the Cossacks Time, scientific local lore conference, “Velychko’s Readings”.

До питання про формування української самосвідомості (на прикладі «Літопису» Самійла Величка)

Тези доповіді

Про формування української самосвідомості у ранньомодерний час, що знайшло відображення в «Літописі» Самійла Величка.

Ключові слова: українська самосвідомість, козацька еліта, «Літопис», Самійло Величко, історичні міфи.

Одним із найважливіших чинників національного будівництва, за визначенням одного з тих, хто сформував сучасну історичну науку, Марка Блока, є ототожнення еліти певного суспільства із конкретною територією, а її населення — з визначеною назвою.

Водночас із цим, вже історія будівництва національної держави має починатись із певної історичної події, зазвичай міфологізованої, з якою як еліта, так і широкі верстви населення готові себе ідентифікувати. Для сучасної Франції такою подією є штурм Бастилії та Велика Французька революція, для Давньої Русі — це було хрещення князем Володимиром, а для імперської Росії — так зване призначення Рюрика.

Для ранньомодерної України такою точкою відліку став початок збройного повстання під проводом Богдана Хмельницького, та як результат — визволення «руського народу» з «лядської неволі».

Вище наведена теза показово підтверджується українськими історичними творами кін. XVII — поч. XVIII століть, серед яких чільне місце належить фундаментальній праці Самійла Величка.

«Літопис» С. Величка було створено у той період, коли внаслідок виходу з воєнної доби Руїни і стабілізації життя, в Гетьманщині посилились тенденції до виникнення та розповсюдження уявлень та ідей, в межах яких і формувалась нова українська ранньомодерна еліта, що на їх основі прагнула до легітимного панування у власному краї. На цей час в Україні водночас усталились

соціальні норми життя, що свідчило про певну стабільність стратифікації суспільства, хоча варто зауважити достатню відкритість козацької еліти ще на протязі значної частини XVIII ст.

Необхідно зауважити, що при цьому вищі верстви українського суспільства, до яких у першу чергу належала козацька еліта, трактували свою винятковість як «Шляхетство Малоросії» у розумінні, притаманному центральноєвропейському регіону, доволі відмінному від самосвідомості російського дворянства.

Яскравим прикладом уже сформованого погляду на Україну – Гетьманщину як окрему державну територію є використання Самійлом Величком як синонімів наступних назв: «Русь», «Малая Русь», «Україна», «Малая Россія», «Військо Запорозьке», «Мала Росія», «Малоросійська Україна», «Козацька Україна», «Україна козацької Русі».

У той же час в «Літописі» чітко простежується поділ суспільства на «козацьку націю» та «народ малоросійський». При цьому перша — це політична та воєнна верхівка, що власне й ототожнює себе з державою, і саме від неї залежить політичне життя Батьківщини.

Необхідною складовою формування свідомості нації є також створення історичного міфу про минувшину, інакше кажучи — пошук славних предків. Перш ніж перейти до цього питання, необхідно згадати, що за Мірчею Еліаде, одним із найвизначніших релігієзнавців XX століття, міф — це подія, що уявляється як дійсна, реальна, водночас сакральна та значима, яка ще й слугує за приклад для наслідування. При цьому залишається визначення міфу взагалі як сукупності уявлень, котрі мають заступати місце реальних фактів та зв'язків. Міф може цілком точно відображати окремі елементи реальності, але їх компонування, що утворює цілісність, зазвичай буває довільним, суб'єктивним і фантастичним.

І тут погляд на минувшину Самійла Величка є дуже показовим. Використовуючи як основу славнозвісну сарматську теорію походження польської шляхти, він аналогічно виводить козацтво від хазар. У методологічних засадах його твору «вільний, шляхетний, савроматійський козако-руський прославлений народ — брат іншому савроматійському народу — польському, що завжди був братом цимбрам, скіфам і козакам». Цим самим С. Величко вводить козацтво у загальносвітовий історичний контекст.

Але розвиваючи цю теорію далі, козацький літописець фіксує формування вже власного історичного міфу козацтва. Для посилення ефекту С. Величко викладає свої тези як частину нібито реального історичного документу. У фіктивному Універсалі Богдана Хмельницького, наведеному в «Літописі», йдеться вже про те, що «поляки народилися й пішли від нас же, савроматів та русів... Отож були вони спочатку братами нашими..., але мали велику пожадність до слави й душе згубного багатства і віддалилися від співжиття з нашими стародавніми предками». Тобто, виокремлення України та її народу С. Величко вже відносить не до доби Хмельниччини, а до більш давніших часів. При цьому пріоритет у давності походження віддається саме пращурам козацької нації, до яких у названому Універсалі зараховується і «князь Одонацер», що стояв на чолі «збірної бойової сили русів із Ругії», яка «в давні віки взяла й 14 літ тримала» Стародавній Рим, «який володів багатьма державами й монархіями».

Відповідно до наведеного, Самійло Величко підкреслював, що Козацька держава, спираючись на історичну спадкоємність, має не тільки власну окрему історію, а й легітимне право на самостійне існування.

При цьому важливо зауважити, що творення історичного міфу — це природне явище для ранньомодерного часу. Вигаданий сюжет слугував своєрідним інструментом пояснення минулого, та водночас, засобом надання автентичності історичному тексту.

Також необхідно підкреслити той факт, що за історичною концепцією, сформульованою у творі Самійла Величка, Україна сприймалася в козацькому середовищі визначально окремою від Московії, адже давні козаки, названі тут хозарами, не мали, згідно з «Літописом», нічого спільного з Московською державою. Зв'язок же між козацьким станом та руським етносом С. Величко втілює у терміні «русько-козацький народ».

Таким чином, ідеології ранньомодерної української еліти вибудовувались переважно на основі уявлень та ідей, що перебували в межах річпосполитського світу і, відповідно, центрально-європейського регіону, а не так званої «загальноруської ідеї», що також формувалася саме в цей час.

Козацький міф настільки глибоко укорінився у свідомості українського народу, що став одним із головних компонентів боротьби українців за власну ідентичність в непрості часи імпер-

ської, а пізніше радянської русифікаторської політики. І в цьому контексті важко переоцінити те значення, яке мав для збереження української самосвідомості епохальний твір Самійла Величка.

Vitalii Salnikov

**До питання про формування української самосвідомості
(на прикладі «Літопису» Самійла Величка)**

Про формування української самосвідомості у ранньомодерний час, що знайшло відображення у «Літописі» Самійла Величка.

Ключові слова: українська самосвідомість, козацька еліта, «Літопис», Самійло Величко, історичні міфи.

Vitalii Salnikov

**To the Question of Ukrainian Selfidentification Forming (on the Example of
“The Chronicle” by Samiilo Velychko)**

Concerning Ukrainian self-identification forming in the early Modern Time, reflected in “The Chronicle” by Samiilo Velychko.

Keywords: Ukrainian self-identification, Cossacks nobles, “The Chronicle”, Samiilo Velychko, historic myths.

Військові традиції і моделі поведінки воюючих індивідів та спільнот: історичний вимір і еволюція (на прикладі України)

Розгляд еволюції моделей поведінки в умовах ведення воєн. Викремлено соціальні категорії, котрі становили основу військових спільнот у різні історичні епохи. Охарактеризовані процеси, що демонструють роль державної ідеології у формуванні культу війни, силової моделі поведінки та війни як методу врегулювання міждержавних конфліктів. Аналізується феномен українського козацтва у контексті військових традицій, його загальні та особливі традиції з-поміж військових спільнот.

Ключові слова: воїн, війна, культ війни, українське козацтво, Запорозька Січ.

Для суспільства будь-якої епохи нормальним станом існування є мир. Він є запорукою стабільності економіки, збереження демографічного потенціалу, духовних і культурних цінностей. Однак вся попередня історія людства була перманентною історією воєн. Їх причини губляться у глибині віків і здебільшого тільки фахівці аналізують причинно-наслідковий ланцюг подій. Так, Троянська війна пов'язана з іменем прекрасної Єлени, війна Червоної і Білої троянд – за родову славу і титул, Перша і Друга світові війни – за переділ світу і світове панування у ХХ столітті. Війни, на жаль, тривають і досі, в тому числі російсько-українська війна, котра точиться з 2014 року.

Для досягнення політичних цілей у війнах використовуються збройні сили як головний і вирішальний засіб досягнення поставленої мети. Невблаганна статистика свідчить про домінуючу роль чоловічого чинника у військовій справі. Чоловік-захисник, чоловік-воїн, чоловік-вершник: саме в такій іпостасі ми найчастіше сприймаємо його в історичному минулому та в історичній перспективі. Навіть гендерна рівність, попри кількох жінок-міністрів оборони у країнах Європи та жінок –військовослужбовців в арміях світу, в тому числі й в Україні, не змогла похитнути природний баланс, що склався історично. Саме про еволюцію па-

радиками «чоловік-воїн» у людському суспільстві, її український контекст, формування реального і міфологічного образу воїна у народній свідомості, що є складовою соціокультурного виміру буття, спробуємо поміркувати у цій статті.

Розвиток людських цивілізацій, як засвідчують останні дослідження вчених, ніколи не мав лінійної одновимірної форми. Він становив собою складну поліфонічну систему кореляції соціокультурної еволюції людства з явищами економічної, суспільно-політичної та світоглядної сфер. Чи мала вона безконфліктний характер? Історик і філософ Ю. Павленко зробив висновок про неможливість уникнення конфліктів, оскільки людські спільноти формувалися в різних, об'єктивно зумовлених системах цінностей. Звідси випливає, як мінімум, два способи розуміння якісного змісту цивілізаційного процесу: з одного боку як рух до вселюдської планетарної інтеграції, з іншого – до диференціації людства, сфер його життєдіяльності та форм культури й самоідентифікації. У контексті останнього складалося і різне ставлення до способів відстоювання життєво важливих інтересів, війни як форми розв'язання конфліктів [8, с. 194, 195, 196].

Якщо простежити історію європейських народів, то неважко виокремити періоди, впродовж яких війни відігравали вирішальну роль у їх боротьбі за національне визволення, утворення самостійних держав, розширення їх кордонів, розв'язання династичних конфліктів тощо. Силою зброї творилися імперії Олександра Македонського, Велика Римська імперія, Імперія Великих Моголів, Російська імперія та інші. Як показує історичний досвід, творення культури війни є справою державної ідеології. Вона формує уявлення суб'єктів про характер війни, її мету і завдання, створює потужний пропагандистський механізм, орієнтуючи на перемогу. Навіть у випадку поразки (Л. Гумільов зауважує з цього приводу: «...війна є війна, і ніхто не застрахований від невдачі» [4, с. 240]) влада та її ідеологи намагаються мобілізувати суспільні сили на реванш. Прикладом тому є нацистська Німеччина, де з приходом Гітлера до влади відкрито формувалися реваншистська ідеологія, геополітика війни з ознаками расизму, а чоловіче населення, аж до підлітків «гітлерюгенду», виховувалося в дусі військового фанатизму і готувалося до боротьби за «життєвий простір» арійської раси.

Сталінський тоталітаризм також не становив винятку: керуючись настановою В. І. Леніна про те, що «тільки та революція чого-небудь варта, якщо вона вміє захищатися», військова служба була проголошена почесним конституційним обов'язком для радянської молоді. Радянська держава, як суб'єкт антагоністичного протистояння капіталістичної і соціалістичної систем, створювала перманентну психологію мобілізованості серед чоловіків призовного віку на випадок війни.

Пріоритет війни як способу буття в окремі історичні періоди відбився на формуванні системи культурних цінностей, соціальної структурі суспільства різних епох. Князівська дружина Київській Русі, яничари турецького султана, лицарі країн Західної Європи, шляхта Речі Посполитої, дворянство царської Росії, кадрові офіцери Радянської армії становили не просто відокремлений військовий стан, а належали до елітарних привілейованих верств, що істотно впливали на політику держави. Культ війни закономірно сприяв соціальному престижу військового заняття, таїв у собі певні резерви матеріальної вигоди. Наприклад, радянські офіцери мали численні соціально-економічні преференції у вигляді порівняно високої зарплати і пенсії, забезпечення житлом, право вибору місця проживання після закінчення терміну служби, перспективи проходження служби в країнах Європи і зв'язані з цим можливості кар'єрного зростання, краще забезпечення товарами повсякденного попиту через систему «воєнторгу» тощо. Чинниками формування культу чоловіка-воїна виступали фольклор і офіційна культура, які оспівували героїзм, подвиги, підносили роль жертвності, особливо в оборонних боях із агресором, а героїв воєн робили символами загальнонаціонального масштабу.

Закони війни, побудовані на жорстоких антигуманних принципах, породжували особливий тип поведінки чоловіка-воїна. Переможець, як засвідчує історія, свій тріумф демонстрував здебільшого кількістю вбитих супротивників, нагробованого майна, полонених. Так поводити себе скіфи, перси, римляни у стародавні часи, гітлерівці у ХХ столітті. Взаємною жорстокістю характеризується довготривала російсько-чеченська війна. Невід'ємною рисою воєн є сексуальне насильство, в якому жінці відводилася роль «трофею» переможця. (Згадаємо, що у давньоруського князя Володимира, за літописними відомостями, було

900 рабинь і наложниць, а турецько-татарські набіги мали на меті захопити якомога більше українських бранок для власних гаремів і продажу на східних невідільних ринках). Так, наприклад, бійцями і офіцерами Радянської армії на заключному етапі розгрому гітлерівської Німеччини було згвалтовано у Східній Пруссії близько 2-х млн. жінок. Свого апогею вакханалія згвалтувань досягла у Берліні, де жертвами стали 110 тис. з 1,4 млн. жінок у віці від 14 до 45 років. Приблизно 10 % внаслідок цього померли чи покінчили життя самогубством, 20 % народили дітей. Загалом у зоні радянської окупації жертви згвалтувань народили близько 300 тис. дітей. Не відрізнялися своєю поведінкою на німецьких землях польські, югославські, американські та інші солдати, однак найбільше гвалтівників виявилось в марокканських частинах [12, с. 45–50].

Такий тип поведінки, що супроводжується агресією і садизмом, знайшов пояснення у працях сучасних психологів. Відомий російський психолог Л. Китаєв-Смик, автор концепції «бойового стресу», стверджує, що війна і супутне їй кровопролиття збуджує зооморфні інстинкти людини, провокує первісну жорстокість як необхідну умову в боротьбі за виживання. Втім учений і його послідовники далекі від виправдання спалахів жорстокості й насилля. Крім того, на їхню думку, в середовищі будь-якого мікросоціуму є категорії людей з особливими психо-фізіологічними властивостями, здатні розглядати війну і супутні їй антигуманні вчинки як засіб самоствердження з відчуттям повної влади над переможеним, не володіючи іншими, конструктивними навичками суспільного буття, не керуючись позитивною одухотвореною метою.

Історія України розвивалася у руслі світових закономірностей, проте на їхньому тлі виокремлюються деякі специфічні особливості моделей поведінки військових спільнот у контексті зазначеної проблеми, котрі визначають національну парадигму соціокультурного історичного виміру. Невід'ємною рисою української історії є феномен козацтва, а також народна традиція уособлювати кращі чоловічі риси у слові «козак». Виникнення козацтва було зумовлене довготривалою дією військово-політичних і соціально-економічних чинників, а також своєрідною геополітичною ситуацією – розташуванням українських земель на рубежах з кочовим Степом. Саме життя на степовому порубіжжі, спочатку

з кочівниками, а потім з Кримським ханством – васалом Османської імперії, вимагало особливої військової культури, що мала виразні ознаки культу чоловіка-воїна, захисника рідної землі. Чоловіча домінанта козацької доби, на наш погляд, об'єктивно накладається на теорію пасіонарності Л. Гумільова. Козацтво відіграло величезну роль в українському націєтворенні, виявивши непереборне прагнення до діяльності заради військово-політичного ідеалу, пасіонарної мети, для досягнення якої доводилося жертвувати як життям оточення, так і своїм власним [4, с. 304].

Останнім часом вітчизняні дослідники препарують образ козака-воїна з позицій сучасної методології гуманітарних наук, нових теоретичних висновків і узагальнень. У результаті він корінним чином відрізняється від образу, створеного сучасниками козацтва, які здебільшого свідомо романтизували, ідеалізували, наділяли його міфічними рисами, надлюдськими можливостями (наприклад, оповіді про козаків-характерників та найбільш легендарного з них кошового отамана Івана Сірка [7]) тощо. Чим це було зумовлено? Обмеженість знань наших предків не дозволяла їм, зокрема, порівняти козацтво з іншими військово-корпоративними об'єднаннями того часу, виявити спільне і відмінне в їх організації, суспільно-політичній ролі, стосунках із владою і народом. А між тим, як показують результати наукових досліджень, воїнів-козаків поєднувало багато спільного із західно-європейським лицарством. Принциповою відмінністю було те, що останні в країнах Західної Європи були елітарним військово-аристократичним станом, який включав у себе феодалів різного рангу – від королів і герцогів до збіднілих мандрівних лицарів, тоді як козацтво належало до упосліджених польською владою станів. Тільки постійна боротьба за політичну і соціальну рівність вивела їх у статус нової української еліти після втраченої спольщеної родової аристократії. Хоч козацтво як суспільне явище не було характерним виключно для України, воно ніде так не позначилося на житті цілого народу – у XVII столітті Україну називали «країною козаків», а українців – козацькою нацією. Хроністи початку Нової доби – поляк Мартін Бельський, українець Самійло Величко, француз Гійом Левассер де Боплан підкреслювали походження козацтва з народу, а останній називав його «вільним лицарським станом». В. Антонович наводить з цього приводу версію шовіністичного характеру польських авторів се-

редини ХІХ ст., які вважали козаків «злочинцями, засудженими у Польщі», звідки вони тікали в Україну, і саркастично зауважує: «Дивні думки мусив мати такий письменник про моральність Речі Посполитої, відаючи, яке численне було козацтво за часів Богдана Хмельницького» [1, с. 45].

Останнім часом дослідники проблеми висловлюють гіпотези про пряме успадкування козаками давніх індоєвропейських традицій, що склалися в Північному Причорномор'ї ще в ІІІ тис. до нашої ери [3; 9; 16]. Зокрема, наводяться численні паралелі між козацтвом, з одного боку, і чоловічими військовими громадами давніх індоєвропейців, княжими дружинами та європейським лицарством з іншого. Це стосується таких елементів козацької культури як сімейно-родинний принцип організації лицарського братства (рівність, демократія, побратимство тощо), морально-етичний лицарський кодекс поведінки, високий соціальний статус свободи і війни, і, навпаки – низький статус мирної праці і спокійного життя, особиста мужність і хоробрість, домінування понад усе лицарської честі, готовність до самопожертви, інститут кобзарів-співців лицарської доблесті, специфічне ставлення до життя й родини, аскетизм, релігійність, культ меча, коня, бойового прапора червоного кольору, ритуальний зв'язок між битвою і бенкетом тощо. Як лицарів ідентифікував запорожців також й історик козацтва початку ХХ ст. Д. Яворницький [15]. У його праці наводиться факт саме такого звертання до них у 1594 р. посланця австрійського монарха Ерїха Лясоти.

Відома сучасна дослідниця Н. Яковенко розширює рамки трактування в українській історіографії версії походження українського козацтва, акцентує увагу на домінуванні тюрксько-татарського чинника у формуванні військового характеру козацтва, ареалом якого став Степ або Дике Поле (Середнє і Нижнє Подніпров'я). Вона зазначає, що не стільки лицарські традиції, скільки об'єктивні геополітичні складники впливали на поведінку козаків: «... на буферній порубіжній смузі між кочовою та хліборобською цивілізаціями, за власними законами виживання побутує етноконтактна зона, освоєна відчайдушними авантюристами з обох сторін. Цей мобільний пояс-амортизатор не переїмається етнічними й релігійними упередженнями. Нічийі люди на нічийій землі – ось головна суть «людей Поля», які взаємно перемішують одяг і тип їжі, мову й звичаї, збройні навички та спо-

сіб виживання» [16, с. 181]. Дослідниця звертає увагу, що козаки послуговувалися тюркським лексичним запасом на позначення військової атрибутики (кіш, курінь, сагайдак, джура, осавул, барабан, булава і т. д.), використовували елементи східного одягу. Зокрема, один із розділів книги Н. Яковенко має назву «Лицарі християнства у мусульманському вбранні». Перший організатор козацтва Остафій Дашкович, на думку Н. Яковенко, є яскравим віддзеркаленням «напівтатарського — напівруського колориту тодішнього Подніпров'я» і, як і багато інших «родовитих київських панів, походив із тюркського кореня й органічно вписувався у вояцькі закони Поля, то йдучи походами на чолі татарських загонів проти Московії, то воюючи з козаками проти татар і розправляючись із противником у душі жорстоких звичаїв своєї доби» [16, с. 186]. Навіть канонічний в Україні тип краси (чорнії брови, карії очі), на її думку, є несловянським, а «класика української фольклорної культури — дума — є яскравим породженням азійської моделі мелосу» [16, с. 182].

Разом із тим Н. Яковенко погоджується з пануванням у звичаях військового устрою козаків моделі «замкнутої групи», характерної для архаїчних корпоративних союзів та чоловічих воїнських братств європейського типу. А Р. Багдасаров стверджує: «І все таки історично Січ близька до лицарських орденів Західної Європи», попри цілий ряд тотожностей з тюркським світом [3, с. 15].

Зміни, які нагромаджувалися упродовж першої половини XVI ст., підштовхували до організаційного оформлення козацтва у спільноту, яка сприяла б виживанню людини в умовах постійної небезпеки. Остання якраз вимагала інших форм буття, ніж у стабільному світі. Передусім це мала бути корпорація, заснована на рівності всіх її членів, всередині якої перевага надавалася фізичній силі, витривалості, швидкій реакції на небезпеку, а не родовитості чи заможності. На відміну від звичайного суспільства, козацька спільнота перед постійною загрозою ззовні культивувала пріоритет колективного «ми» над індивідуальним «я», бо тільки це гарантувало колективну захищеність. Відтак авторитет ватажків залежав передусім від їхньої здатності виконувати колективну волю групи, що було запорукою необхідної в екстремальних умовах єдності у досягненні мети. Рівність ватажків підкреслювалася й ритуалом «приниження» під час обрання на

посаду кошового отамана (стусани і примовляння на зразок «Іди, скурвий сину, бо тебе нам треба, ти тепер наш батько, будеш у нас паном», обмазування вуличною багнукою тощо [3, с. 17]).

Запорозьке козацтво називало себе «товариством», «лицарством». Цим вони підкреслювали благородство свого звання, а головне – справи, якою займалися, оскільки польське трактування «товариства» передбачало належність військових винятково до шляхетського стану. Подібно до лицарських католицьких орденів, козацтво було пов'язане потрійним обов'язком перед «вітчиною, вірою та покликанням».

Козацьке січове товариство всіляко підкреслювало свою відреченість від зовнішнього світу, навіть зневагу до всього, що перешкоджало військовій справі. Це виявлялося в презирливих найменуваннях одружених козаків «гніздюками», «сиднями», їх ніколи не називали «товаришами» і «лицарями». При щорічному розподілі шляхом голосування земельних угідь першим отримувало наділ парубоцьке товариство, другим – духовенство і лише потім сімейні козаки. Їм же заборонялося жити безпосередньо на Січі.

Дискримінація останніх і козацька «жонофобія» зовсім не означали тотальної безшлюбності в козацькій Україні. Козак мав спочатку здобути військовий досвід, перш ніж одружуватися. Літературний герой М. В. Гоголя Тарас Бульба застерігав своїх синів про те, що думати про жінку і кохання, не звідавши битви, соромно й безчесно. Здебільшого наречені, дружини і родини залишалися надовго самотніми, поки козаки воювали. На жінку-козачку покладалася відповідальність за виховання дітей та їх безпеку, господарство. Умови напіввійськового існування породили в Україні особливий тип жінки – гордої, незалежної, працьовитої, а головне – юридично рівноправної з чоловіком, котра могла першою посвататися або згодою одружитися врятувати козака від смертної кари, ініціювати розірвання шлюбу тощо [2].

Пріоритет військового і зневага до попереднього статусу виявлялася і в таких традиціях як зміна імені і зовнішнього вигляду з приходом на Січ. Віднині метою і сенсом життя січовика ставав вияв воїнської звитяги, до якої треба було готуватися. Запорозькі козаки створили інститут «молодецтва» (джурів), що відповідав пажеському званню в західній традиції. Якщо дорослий воїн перевірявся на готовність носити звання «лицаря», то юнак,

узятий джурою, спеціально навчався «Богові добре молитися, на коні реп'яхом сидіти, шаблею рубати й відбиватися, з рушниці влучно стріляти й списом вправно колоти» [3, с. 19]. Отже, гідно пройдений етап молодецтва був своєрідною перепусткою до козацької доблесті. Тісно взаємопов'язаним з останнім був культ фізичної досконалості запорозьких козаків, яких іноді порівнюють зі спартанцями. Збереглося чимало переказів про надзвичайну силу гетьмана Івана Підкови; вінницький полковник Іван Богун вважався кращим фехтувальником Європи; французький дипломат Жан Балюз характеризував гетьмана Івана Мазепу: «...тіло його міцніше ніж тіло німецького рейтара, і їздець із нього знаменитий» [13, с. 9–10]. Фізичне загартування допомагало козакам також стійко переносити торттури, не втрачаючи гідності. Так, на легенду перетворилася смерть Дмитра Байди-Вишневецького, який потрапив у турецький полон. За наказом султана Сулеймана II Пишного, 22 жовтня 1563 р. його було скинуто на гаки з фортечного муру в одному зі стамбульських кварталів. Як описує свідок цієї події, генуезький дипломат, під час триденних тортур гетьману відтяли руку і ногу, а потім, оскільки «князь Дмитро безперестанно проклинав магометанську віру, убили стрілою» [16, с. 191]. Та й самі козаки були нещадними до своїх ворогів, використовуючи типові для середньовіччя способи тортур і страт.

Привертає увагу проблема особливого почуття обов'язку козака, яке мотивувалося внутрішніми переконаннями і особливою релігійністю. Вітчизняні дослідники акцентують увагу саме на тому, що війна сприймалася релігійною свідомістю козаків як найвищий ступінь виконання християнських заповідей. Сучасники навіть уважали козака за святу людину, ченця, який вийшов за монастирські мури зі зброєю в руках, аби утвердити в житті «правду Христову».

Отже, незважаючи на те, що запропонована читачеві стаття не охоплює увесь спектр проблем формування особливостей військових спільнот та специфічних рис їхніх соціокультурних ідентифікацій, у ній систематизовано низку уявлень та інтерпретацій еволюції моделей поведінки в умовах ведення воєн. Сучасні виклики суспільно-політичного життя диктують необхідність поглиблення історико-філософського осмислення особливостей

української історії, зокрема впливу військового чинника на перебіг її подій.

Джерела та література

1. **Антонович В.** Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
2. **Бабенко Л.** Про правове становище української жінки в суспільстві за «Актовими книгами Полтавського городского уряду» XVII ст. / Бабенко Л. // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2000. – № 1–2 (7–8). – С. 107–111.
3. **Багдасаров Р.** Земний образ ангельського воїнства / Р. Багдасаров // Людина і світ. – 1997. – № 3. – С. 15–24.
4. **Гумилев Л.** От Руси до России: очерки этнической истории / Лев Гумилев. – М.: ООО «Изд-во В. Шевчук», 2000. – 336 с.
5. **Кочан Н.** Мальтійський орден / Н. Кочан // Людина і світ. – 1996. – № 7. – С. 72–86.
6. **Логінова Р.** Хрестові походи та духовно-лицарський орден / Р. Логінова // Людина і світ. – 1996. – № 8. – С. 50–60.
7. **Маслійчук В., Мицик Ю.** Кошовий отаман Іван Сірко / В. Маслійчук, Ю. Мицик. – К., 2007. – 76 с.
8. **Павленко Ю.** Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства / Юрій Павленко. – К.: Либідь, 1999. – 360 с.
9. **Ричка В.** Як козаки воювали / В. Ричка // Український історичний журнал. – 1991. – № 1. – С. 53–65.
10. **Савельєв Е.** Древняя история казачества / Е. Савельєв. – М.: Изд-во «Вече», 2002. – 464 с.
11. **Січинський В.** Чужинці про Україну / В. Січинський. – К.: Довіра, 1992. – 255 с.
12. **Темиров Ю., Донец А.** Война / Ю. Темиров, А. Донец. – М.: Изд-во ЭКСМО; Донецк: Изд-во СКІФ, 2005. – 320 с.
13. **Цьось А.** Культ фізичної досконалості запорозьких козаків / А. Цьось // Рідна школа. – 2007. – № 2. – С. 9–10.
14. **Шербак В.** Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. Шербак. – К.: Вид. дім «КМ Academia», 2000. – 300 с.
15. **Яворницький Д. І.** Історія запорозьких козаків. У 3-х тт. / Д. І. Яворницький. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 592 с.
16. **Яковенко Н.** Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – 2-ге вид. – К.: Критика, 2005. – 584 с.

Людмила Бабенко

**Військові традиції і моделі поведінки воюючих індивідів та спільнот:
історичний вимір і еволюція (на прикладі України)**

Стаття присвячена розгляду еволюції моделей поведінки в умовах ведення воєн. Виокремлено соціальні категорії, які становили основу військових спільнот у різні історичні епохи. Охарактеризовані процеси, що демонструють роль державної ідеології у формуванні культу війни, силової моделі поведінки та війни як методу врегулювання міждержавних конфліктів. Проаналізовано феномен українського козацтва у контексті військових традицій, його загальні та особливі традиції військових спільнот.

Ключові слова: воїн, війна, культ війни, українське козацтво, Запорозька Січ.

Liudmyla Babenko

**War Traditions and Behavior Pattern of Warring Persons and Communities:
Historic Dimension and Evolution (on the Example of Ukraine)**

The article is dedicated to studying evolution behavior patterns in the context of war. Social categories that were the basis of warring communities in different historic époques are named. Processes that demonstrate the role of state ideology in war culture forming, forceful behavior pattern and war as a method of interstate conflicts regulation, were characterized. Phenomenon of Ukrainian Cossacks in context of war traditions, his common and peculiar traditions of warring communities, is analyzed.

Keywords: warrior, war, war cult, Ukrainian Cossacks, Zaporizhzhia Sich.

Полтавський полковник Федір Іванович Жученко (попереднє подання)

Відомості про одного з найбільш відомих полковників Полтавського полку XVII ст. Федора Івановича Жученка, активного учасника боротьби за незалежність України від Москви, прихильника політики гетьманів Івана Виговського та Юрія Хмельницького.

Ключові слова: Жученко Федір Іванович, Полтавський полк, полковник, гетьман, універсал, історія.

Серед багатьох визначних особистостей, котрі очолювали Полтавський козацький полк протягом усього часу його існування, маємо досить багато відомих осіб, які відігравали значну роль в українській історії. З-поміж цих імен чи не найбільш колоритною фігурою виступає полковник Полтавського полку Федір Іванович Жученко.

Жученко Федір Іванович (р.н. невід. – не ран. 3 серпня 1709 р.) – полтавський полковник у 1659–1661, 1670–1672, 1679–1680, 1686–1687, 1687–1689, 1689–1691 рр. [8, с. 63]. В українській історії відомий як противник промосковської політики.

Уперше згадується в Реєстрі 1649 р. [10, с. 411] як козак Першої (Петрашової) Полтавської Полкової сотні. У липні 1659 р., після того, як Кирик Пушкар, був зміщений полтавцями за підтримку І. Виговського, обраний полтавським полковником. Він був прихильником гетьмана Юрія Хмельницького, підтримував політику останнього, спрямовану на замирення з польським королівським урядом Яна II Казимира (Чуднівський договір) [4, с. 178]. На відміну від інших полковників Лівобережної України, восени 1660 – весною 1661 рр. не визнавав владу царя Олексія Михайловича та відмовився брати участь в обранні на гетьманство Я. Сомка, залишаючись вірним Ю. Хмельницькому [9, с. 140]. У результаті в травні 1661 р. був зміщений із полковництва та вимушений разом з Ю. Хмельницьким перейти на Правобережжя до Польських володінь, хоча невдовзі, отримавши прощення своїх

«провин», повернувся до Полтави [5, с. 354]. У 1665 р. – товариш полку Полтавського, в 1669 р. – військовий товариш на уряді полтавському. 15 травня 1670 р. вдруге значиться як полковник полтавський [5, с. 354].

Будучи прихильником гетьмана Д. Многогрішного, влітку 1672 р. в містечку Нові Санжари заарештовує й відправляє до Батурина іншого кандидата на гетьманську булаву – кошового І. Сірка [4, с. 178]. Через прихильність до Д. Многогрішного удругій половині 1672 р. вдруге втрачає полковництво [7, с. 126]. У 1676 р. згадується як значний військовий товариш. Утретє полковницький уряд займає в 1679–1680 рр. [5, с. 354].

Друга половина XVII ст. відома в історії України як «Руїна». Славною її сторінкою стала оборона Чигирин, коли 120-тисячна українсько-російська армія стримувала 200-тисячне турецько-татарське військо. Протягом місяця тривала жорстока облога, і хоча українсько-російські війська змушені були залишити місто, турецько-татарська армія настільки виснажилась, що, зруйнувавши Чигирин, полишила Україну. Під час цієї облоги серед багатьох козацьких очільників відзначився й Ф. І. Жученко, якого було тяжко поранено [4, с. 178; 5, с. 354; 7, с. 126]. У 1682 р., уже не будучи полковником, він бере участь у розмежуванні земель між містами «великоросійськими» та «малоросійськими» [2, с. 286].

Короткочасно займав полковницький уряд (учетверте) в 1686–1687 рр. [5, с. 354]. Вп'яте отримав полковницький пернач на Коломацькій раді в 1687 р., протримавши його до 1689 р. і знову втративши. Проте Ф. І. Жученко повернув його (вшосте) того ж року. Остаточо втратив полковницький уряд у 1691 р. [4, с. 178]. У цей час Ф. І. Жученко брав участь у Кримських походах 1687 та 1689 рр. [4, с. 178; 5, с. 354]. Відомий також лист полковника до гетьмана І. Мазепи, датований 9 лютого 1688 р., в якому він повідомляв останнього про наміри кримського хана вчинити напад на Україну [6, с. 432].

Разом із делегацією української старшини, очолюваною гетьманом І. Мазепою, в 1689 р. їде до Москви, де разом із усіма складає присягу на вірність царю Петру [5, с. 354; 7, с. 126–127].

Із часу свого переселення на Полтавщину, в 1641 р., Жученки володіли селом Жуки під Полтавою, що його, вірогідно, самі й заснували [1, с. 3].

У 1680 р. **Ф. І. Жученко** отримав універсал гетьмана І. Самойловича на володіння селом, який невдовзі, за участь у Кримських походах, був підтверджений І. Мазепою, а 20 вересня 1690 р. – царською грамотою [8, с. 63]. Згодом виникла необхідність нового підтвердження права володіння селом і в грудні 1708 р. гетьман І. Скоропадський видає новий універсал [8, с. 63]. Уже після смерті **Ф. І. Жученка** Жуки переходять у власність родини Кочубеїв [1, с. 29].

Відомо, що с. Жуки було не єдиною власністю полковника. Так, в 1680 р. він отримує підтверджувальний універсал на належну йому «здавна» «січ» на р. Орелі [11, с. 460], а в 1697 р. купує сіножать та луки на р. Тагамлик, де засновує слободи Федорівку, Тагамлик і Лукішину [8, с. 63].

Точна дата смерті полковника невідома, але можна з вірогідністю стверджувати, що це сталось близько 3 серпня 1709 р., бо саме цим днем датовано його духовну [3, с. 70].

Зі смертю **Ф. І. Жученка** згас і його рід. Полковник не залишив сина, він мав лише двох доньок, одна з яких була одружена з **В. Л. Кочубеєм**, друга – з полковником **І. Іскрою**.

Похований **Ф. І. Жученко**, вірогідно, в Покровській церкві с. Жуки разом із зятем – **В. В. Кочубеєм** та родиною останнього.

Джерела та література

1. **Бучневич В. О.** Село Жуки, Полтавського повіту / Бучневич В. О.; ЦОДПА. – Вид. 2-е, репринтне. – Полтава : ВЦ «Археологія», 1996. – 16 с.
2. **Величко С.** Літопис / Самійло Величко; [перекл. з книжн. укр. мови **В. Шевчук**]. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 2. – 644 с.
3. Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729–1730 / [упорядк. **І. Бутича**]. – Полтава : ВАР «Вид-во «Полтава»», 2007. – 176 с.
4. Енциклопедія історії України. – К. : Наукова думка, 2005. – Т. 3: Е–Й. – С. 178.
5. **Кривошея В. В.** Козацька старшина Гетьманщини: енциклопедія / **В. В. Кривошея**. – К. : Стилос, 2010. – 792 с.
6. Малороссийские дела. Описи фонда № 124 Российского государственного архива древних актов. – М. : Древлехранилище, 2016. – 652 с.
7. **Модзалевский В.** Жученко Федор Иванович, полковник Полтавский / **В. М.** // Русский биографический словарь. – Петроград : Типогр. Главн. Упр. Уделов, 1916. – Т. 7: Жабокритский – Зяловский. – 588 с.
8. **Модзалевский В. Л.** Малороссийский родословник. – К. : Типогр. Т-ва Г. Л. Фронцкевич и К^о, 1910. – Т. 2: Е – К. – С. 63.
9. **Мокляк В.** Полтавщина козацька (від Люблінської унії до Коломацької ради) / Володимир Мокляк. – Полтава : АСМІ, 2008. – 264 с.: іл.

10. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту / [підгот. до друку О. В. Тодійчук (голов. упоряд) та ін.; редкол.: Ф. П. Шевченко (відп. ред.) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1995. – 592 с.
11. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – Київ; Львів : НТШ, 2004. – 1088 с.

Володимир Мокляк

**Полтавський полковник Федір Іванович Жученко
(попереднє подання)**

Подаються короткі відомості про одного з найбільш відомих полковників Полтавського полку XVII ст. – Федора Івановича Жученка, активного учасника боротьби за незалежність України від Москви, прихильника політики гетьманів Івана Виговського та Юрія Хмельницького

Ключові слова: Жученко Федір Іванович, Полтавський полк, полковник, гетьман, універсал, історія.

Volodymyr Mokliak

Poltava Colonel Fedir Ivanovych Zhuchenko (the Previous Edition)

Brief information about one of the most known colonels of Poltava Regiment of the 17th c. – Fedir Ivanovych Zhuchenko, active participant of fighting for Ukrainian independence from Moscow, supporter of policy of Hetmans Ivan Vyhovskyi and Yurii Khmenytskyi.

Keywords: Zhuchenko Fedir Ivanovych, Poltava Regiment, colonel, hetman, Universal, history.

Коломацькі статті у «Літописі» Самійла Величка

Про українсько-московські договірні статті, підписані гетьманом Іваном Мазепою на р. Коломак 25 липня 1687 року.

Ключові слова: Самійло Величко, «Літопис», Іван Мазепа, Московія, Коломацькі статті.

2020 року з нагоди 300-річчя написання основної частини «Літопису» Самійла Величка та 350-річчя від дня народження автора цієї пам'ятки літописання 14 жовтня у гетьманській столиці Батурині відбулася вікопомна подія – презентували повне видання «Літопису». Воно ґрунтується на оригіналі рукопису і його київській копії другої половини XVIII століття. Пам'ятка унікальна за поданими у ній матеріалами. Вона містить 262 документи, Самійло Величко використав 27 літературних творів і посилався на 20 історичних праць [1, с. XI].

У «Літописі» С. Величко подав українсько-московські договірні статті та жалувані грамоти, надані московськими царями українським гетьманам, починаючи від Б. Хмельницького й закінчуючи І. Мазепою. Порівняння тексту документів у повному виданні рукопису С. Величка з перекладом сучасною українською мовою В. Шевчука (1991 р.) не містить розбіжностей.

25 липня 1687 року на місці постою московсько-українського війська на р. Коломак відбулася генеральна рада, на якій гетьманом України обрали І. Мазепу. Статті, що були ухвалені тут, одержали офіційну назву «Коломацьких статей». Їх всього 22. Щоразу після Б. Хмельницького та І. Виговського, українські гетьмани підписували з Московією нові договірні статті, які обмежували державні права України. В основу «Коломацьких статей» покладені «Глухівські статті» гетьмана Д. Многогрішного 1669 року (XVII ст.), з додатками, зробленими за гетьмана І. Самойловича. Як зазначив О. Оглоблин, зміни відбулися навіть у формальній стороні «Коломацьких статей» [4, с. 78]. Після деяких статей поруч із традиційною формулою: «І гетьман, вся старшина, і Запорозьке військо, і малоросійський народ били чолом на їхню царську ми-

лість», з'явився новий додаток «і прийняли те з радістю» (ст. 2, 4, 6, 13) [2, с. 351, 352, 353, 356].

Стаття 1 договору містить загальне твердження про те, що царі пожалували Військо Запорізьке колишніми правами і вольностями [2, с. 349]. Однак її декларативний характер заперечується змістом наступних статей. Стаття 2 забезпечувала присутність московських військ у найбільших містах України: Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині, Острі [2, с. 350]. Цей пункт договору доповнювався новою постановою (ст. 17) про те, що в Батурині, при гетьманові, нібито «для його охорони і цілості» має бути стрілецький полк, на повному утриманні із гетьманського скарбу [2, с. 358]. Отже, ст. 2 і 17 свідчать про новий рівень військового контролю Московії за Гетьманщиною.

Обмежували гетьманську владу й наступні статті. Якщо раніше жалувані грамоти на маєтності старшині видавав гетьман за підтвердженням царя, то тепер набирала чинності постанова про царські дарування без гетьманських універсалів (ст. 4) [2, с. 352]. Тобто, в обхід гетьмана особливо лояльна до московського уряду старшина могла отримувати земельні володіння. Більше того, ст. 10 зобов'язувала старшину слідкувати за діями гетьмана, доносити московському уряду про можливу зраду, а відтак з'являлася підстава для усунення гетьмана [2, с. 355]. Гетьман за ст. 11 не міг змінювати генеральну старшину «без відома царської величності» [2, с. 356]. Ст. 6 заборонила головний принцип демократії у Війську Запорізькому – вільні вибори гетьмана. Віднині «... без чолобиття і без указу великих государів старшині і всьому Запорозькому війську гетьмана не обирати, так само не відставляти від гетьманства» [2, с. 353]. Ст. 7 перекреслила зовнішню політику Гетьманщини: «... гетьманові не мати без відома своїх государів жодних письмових кореспонденцій з жодними государями» [2, с. 354].

Ст. 14 та перша частина ст. 19 ставили під жорсткий контроль економіку й торгівлю Гетьманщини: «... під жорстоким покаранням ... жителі малоросійських міст вина й тютюну не возили в Москву, в українні міста та в повіти, не продавали і не чинили тим порушення й недобору казні великих государів» (ст. 14) [2, с. 357]. Продовженням її є й перша частина ст. 19, в якій йдеться про чехи, нову мідну московську монету, випущену спеціально для плати війську, від якої відмовлялося українське населення.

Постановлялося під «страхом смертної кари, щоб ті чехи ходили нормально, як ходять у малоросійському краю» монети інших держав [2, с. 359].

У другій частині ст. 19 вміщено наказ, який з'являється вперше в історії московсько-українських відносин, – щоб «... гетьман і старшина всілякими мірамаи й способами з'єднували малоросійський народ з великоросійським народом і приводили до міцної згоди через шлюби та інші дії, щоб був під одною, їхньої царської ... величності, державою спільно, як однієї християнської віри, і щоб ніхто не подавав таких голосів, що малоросійський край гетьманського рейменту, а відзивалися всі одноголосно ... народ малоросійський їхньої царської пресвітлої величності держави разом з великоросійським народом» [2, с. 359]. Як підкреслив відомий український історик права А. Яковлів: «В наведеному указі, перше, констатується, що існує окрема Українська держава під регіментом гетьмана, населення цієї держави – «народ малоросійський» – має з народом великоросійським спільну лише «єдину християнську віру». Тому, друге, наказувалося, щоб надалі так не було, щоб обидва народи були в одній самодержавній царській державі і щоб ніхто не смів і згадувати про окрему державу Українську під регіментом гетьмана» [5, с. 127]. Такий основний зміст Коломацьких статей, що забезпечували інтереси Московії в Гетьманщині.

Безперечно, це був великий успіх командувача московських військ на Коломаку та організатора «виборів» гетьмана. У Москві навіть не очікували цих результатів, у царській грамоті князю В. Голіцину від 5.09.1687 року зазначено: «Да притом же обрании ты, кн. Голицын и товарищи, постановили и написали статьи со мноюю прибавкою их великих государей именованью и чести, и привели их (Військо Запорізьке) в нижайшие к ним, великим государем подданство...» [5, с. 128].

У таких несприятливих умовах Іван Мазепа розпочав свою гетьманську діяльність. Проте вже через два роки, підтримавши утвердження на престолі молодого царя Петра I, гетьман домігся підписання Московських статей, за якими Україна позбулася низки обмежень: земельні дарування в Україні були винятково прерогативою гетьмана; на власний розсуд І. Мазепа міг збільшувати кількість найманого війська; уведені московські війська повинні були допомагати гетьману в обороні краю; податок, що

платило населення, повинен був надходити не до московської, а до гетьманської скарбниці; царським чиновникам були заборонені самовільні побори з населення та інше [3, с. 254–259]. Довірливі у цей період стосунки з Петром I дали І. Мазепі можливість використати час для зміцнення Гетьманщини.

С. Величко у «Літописі» не приводить зміст Московських статей, лише повідомляє про події осені 1689 року в Москві та Троїцькому монастирі, надання Петром I. Мазепі монаршої грамоти, котра підтверджувала всі давні права і вольності Війська Запорізького [1, с. 642]. До наукового обігу Московські статті, тобто угоду І. Мазепа з Петром I, укладену восени 1689 року, ввела відомий дослідник історії козаччини, докторка історичних наук Т. Таїрова-Яковлева. Оприлюднено Московські статті у збірнику «Доба гетьмана Івана Мазепа в документах» (упорядник С. Павленко).

Джерела та література

1. **Величко С.** Літопис / Самійло Величко; [упоряд. Г. Боряк, Т. Таїрова-Яковлева]. – К.: ТОВ «Вид-во «Кліо», 2020. – 1016 с.
2. **Величко С.** Літопис / Самійло Величко; [пер. з кн. укр. мови В. Шевчука; відп. ред. О. Мишанич]. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2. – 642 с.
3. Доба гетьмана Івана Мазепа в документах / [упоряд. С. О. Павленко]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1144 с.
4. **Оглоблин О.** Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблин; [ред. Л. Винар]. – Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001. – 464 с.
5. **Яковлів А.** Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – Р. VII: Договір гетьмана Івана Мазепа р. 1687 / А. Яковлів // УІЖ. – К., 1994. – № 6. – С. 123–135.

Людмила Шендрик

Коломацькі статті у «Літописі» Самійла Величка

Резюме

Про українсько-московські договірні статті, підписані гетьманом Іваном Мазепою на р. Коломак 25 липня 1687 року.

Ключові слова: Самійло Величко, «Літопис», Іван Мазепа, Московія, Коломацькі статті.

Liudmyla Shendryk

Kolomak articles in the “Chronicle” of S. Velychko

Summary

The article is dedicated to the Ukrainian-Moscow treaty, signed by the Hetman Ivan Mazepa on the Kolomak River on July 25, 1687.

Keywords: Samiilo Velychko, “The Chronicle”, Ivan Mazepa, Moscovia, Kolomak Articles.

Інтелектуальні витoki сильвічного історіописання в Гетьманщині XVIII ст.

Про козацьке історіописання як одне з джерел сильвічної традиції в українському соціумі XVIII ст., причини домінування рукописної книги у середовищі тогочасної інтелектуальної еліти.

Ключові слова: ранньомодерне суспільство, Генеральна військова канцелярія, рукописна книга, *silva rerum*.

Важко не погодитися з думкою Платона про те, що саме розповіді про минуле формують світогляд представників окремих спільнот [8, с. 90–94]. У відповідності до засвоєних цінностей та чи інша група населення репрезентує себе й визначає своє місце в суспільній ієрархії. Таким чином, інтерпретована у різні способи інформація про минуле визначає поведінку людей, тобто, дозволяє керувати ними.

Існує два основних способи передачі інформації: усний та письмовий. Олена Апанович проаналізувала рівень освіти населення Українських земель XVIII ст. Вона зауважила, що поруч із тими, чия грамотність обмежувалася просто вмінням писати, були й високоосвічені особистості [1, с. 28]. Вони цікавилися історичним знанням, формували приватні бібліотеки й, зокрема, репрезентували рукописну традицію *silva rerum* (від лат. «ліс речей») в Гетьманщині.

Silva rerum – це своєрідні рукописні бібліотеки, які поєднували різні за характером тексти. Такі збірки були розповсюджені на більшості території середньовічної та ранньомодерної Європи, де рукописна книга співіснувала з друкованою, передусім через традицію сімейних рукописних книг (укладалися протягом кількох століть представниками декількох поколінь). Дослідник української традиції сильвічного історіописання Андрій Бовгира зауважив, що особливістю цих рукописних книг «було довільне конструювання тексту, переплетення наративу з поезією, документами тощо [2, с. 9]... До книг-архівів вносилося усе, що могло нести якусь інформацію про історію роду, його місце в суспіль-

ній ієрархії (листування, документи про власність, щоденники, рахунки, історичні хроніки, дотичні до минулого родини)» [2, с. 23]. До рукописної книги могли додавати також документи, гетьманські універсали (які підтверджували давність і легітимність козацького стану) [2, с. 10].

Британська дослідниця Карен Харві (Karen Harvey) у праці «Маленька республіка» наголосила, що писані сімейні історії характерні для тих соціальних груп, яким бракувало традиційних маркерів статусу [10, р. 172–173]. Це, наприклад, було основною мотивацією для впливових родин ренесансної Італії (зокрема, венеціанцям важливо було потрапити до офіційних документів, оскільки це означало їхню причетність до керування республікою). До практики написання сімейних історій вдавалися представники середнього класу у Великобританії XVIII ст., які вели журнали або *account books* (книжки обліку) [10, р. 172].

На території Гетьманщини панування сільвічної традиції обумовив комплекс факторів. По-перше, Петро I заборонив місцевим друкарням випускати тексти світського змісту. По-друге, самими друкарнями володіла православна Церква, а погляди кліру й козацької старшини на історичне минуле не були тотожними. Михайло Грушевський процитував нарікання писаря Лубенського полку Стефана Савицького про те, що не написана ще історія Гетьманщини, а «духовні особи, серед яких були ... здатні до написання такої праці [3, с. 148]» не переймаються цим питанням.

У той же час в середовищі козацької старшини (світської еліти Гетьманщини) існував попит на історичні хроніки. Основним завданням цих творів було обґрунтування права представників козацько-старшинських родин на привілейоване становище в суспільстві.

Створювалися козацькі літописи в середовищі канцеляристів. Варто зазначити, що між писарем та канцеляристом існувала чітка межа. Писар – це людина, яка знаходилася на одному з найвищих ступенів в ієрархії козацько-старшинської держави. Вони, як правило, були великими землевласниками [1, с. 30–31], тобто володіли головним ресурсом аграрної економіки.

Соціальне й майнове становище канцеляристів було іншим. Вони безпосередньо обслуговували канцелярії Гетьманської держави: вели листування, реєстрували і копіювали документи,

займалися організацією діловодства. Це були представники світської інтелектуальної еліти [1, с. 30–31].

Високою кваліфікацією володіли старші військові канцеляристи Генеральної військової канцелярії. У штаті їх було двоє (один з них Самійло Величко протягом 1705–1708 рр.). Старші канцеляристи безпосередньо керували усім персоналом канцелярії (близько 100 осіб). Загальне керівництво здійснював реєнт (принаймні, до 1728 р.) – знавець правових норм та методик діловодства [1, с. 31].

Персонал канцелярії також мав свою градацію: підписки, реєстратори, копіїсти, протоколісти, драгомани (перекладачі). Поза штатом знаходилася група осіб без посад і без оплати, які перебували при канцелярії задля навчання діловодству й удосконалення навичок письма [1, с. 30–31].

Частина службовців Генеральної військової канцелярії мала доступ до державних документів. Оскільки традицією передбачалося доповнення рукописних книг офіційними паперами, гетьманськими універсалами, то саме хроніки, укладені канцеляристами, на зразок Самійла Величка, слугували одним із основних джерел сільвічного історіописання.

Традиція укладання рукописних збірників згасла до початку ХІХ ст. Тобто тоді, коли остаточно зникли військові канцеляристи, а козацько-старшинські роди переважно завершили процес інкорпорації до складу російського дворянства.

У цьому плані символом завершення сільвічної традиції стали збірники Василя Яковича Ломиковського. Він був нащадком двох впливових родин Гетьманщини: Апостолів та Ломиковських. Прапрадід Василя Яковича по чоловічій лінії – генеральний обозний Іван Ломиковський належав до прибічників Мазепи, пішов за ним у вигнання й помер 1714 р. на чужині [3, с. 266]. Після Полтавської битви разом із батьком Гетьманщину залишили Володимир, Ілля та Михайло Ломиковські. Двоє останніх наважилися повернутися додому з еміграції й потрапили у заслання [3, с. 266].

Однак ще один син вигнанця, Іван, щасливо уникнув лихої долі. Він мав впливового тестя, а саме Данила Апостола [6, с. 8]. У 1708 р. останній також пішов за Мазепою, але скористався можливістю залишити шведський табір і перейшов на бік Петра І, який виявив до нього «надзвичайну милість» [4, с. 615]. Ймо-

вірно, саме Апостол у подальшому й врятував зятя від заслання. Правнуком Івана Івановича Ломиковського та Тетяни Данилівни Апостол був Василь Якович Ломиковський [7, с. 189, 192, 194].

Останній, вочевидь, переймався проблемою підтвердження легітимності статусу нащадків козацько-старшинського роду, інкорпорованих у російське дворянське середовище [2, с. 63–66]. Активне використання хроніки Величка Василем Ломиковським припустив Андрій Бовгиря (листи Сигізмунда III, Османа II, епізод поділу здобичі після битви під Цецорою) [2, с. 54–55].

Автори козацьких літописів (хронік) прагнули подати історію України з погляду українського козацтва. Вони не намагалися виправдати втручання московського царя в українські справи його династичними правами [4, с. 194–195], а стверджували, що Україна має особливі права і вольності. Козацькі хроніки й сильвічне історіюписання мали величезний вплив на розвиток української історіографії.

Джерела та література

1. **Апанович Е. М.** Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники / Елена Михайловна Апанович. – К.: Наукова думка, 1983. – 222 с.
2. **Бовгиря А.** Козацьке історіюписання в рукописній традиції XVIII ст. / Андрій Бовгиря; Ін-т історії України НАН України. – К., 2010. – 303 с.
3. **Горобець В. М.** Ломиковський Іван Васильович / В. М. Горобець // Енциклопедія історії України. – Т. 6: Ла – Мі. – К.: Наукова думка, 2009. – 784 с.
4. **Когут З.** Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830 / Зенон Когут. – К.: Основи, 1996. – 317 с.
5. **Костомаров Н.** Исторические монографии и исследования / Николай Костомаров. – Т. 16: Мазепа и мазепинцы. – Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1885. – 752 с.
6. **Модзалевский В. Л.** Малороссийский родословник / Модзалевский Вадим Львович. – Т. I. – К.: Типография Т-ва Г. Л. Фронцкевича и Ко, 1908. – 519 с.
7. **Модзалевский В. Л.** Малороссийский родословник / Модзалевский Вадим Львович. – Т. III. – К.: Типо-Литограф. «С. В. Кульженко», 1912. – 824 с.
8. **Платон.** Государство / Платон / [пер. с древнегреч. А. Н. Егунова; вступ ст. Е. Н. Трубецкого; коммент. В. Ф. Асмуса; примеч. А. А. Тахо-Годи]. – М.: Академический проект, 2015. – 398 с.

9. **Сас П. М.** Величко Самійло (Самоїл) Васильович та його літопис / П. М. Сас // Енциклопедія історії України: В 5 т. / [редкол.: В. А. Смолій та ін.]. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 2003. – 688 с.
10. **Harvey K.** The little Republic. Masculinity and Domestic Authority in Eighteenth-Century Britain / Karen Harvey. – Oxford: Oxford University Press, 2012. – 218 p.

Елена Замура

**Интеллектуальные истоки
сильвического историописания в Гетманщине XVIII в.**

Статья посвящена казацкому историописанию как одному из источников сильвической традиции в украинском социуме XVIII в. Внимание сфокусировано на причинах доминирования рукописной книги среди интеллектуальной светской элиты Гетманщины.

Ключевые слова: раннемодерное общество, Генеральная войсковая канцелярия, рукописная книга, *silva rerum*.

Olena Zamura

**Intellectual Roots of «Silva Rerum» Historiography in the Hetman State of
18th c.**

This article is devoted to the Cossack chronicles as one of the sources of the «silvic» tradition in the Ukrainian society of the 18th century. Attention is focused on the reason for the dominance of the manuscript among the intellectual secular nobles of Cossack State.

Keywords: early modern society, General Military Chancellery, manuscript, «*silva rerum*».

Козацькі каламарі в колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Досліджуються каламарі-чорнильниці – невід’ємна складова колекції козацьких старожитностей Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Подається історія їхнього походження і детальний опис.

Ключові слова: клейноди, Самійло Величко, канцелярист, каламар-чорнильниця, К. М. Скаржинська, зібрання музею, колекція.

Клейноди, святині козацького товариства, були символами Війська Запорозького у XVI–XVIII ст. та водночас уособленнями влади військової старшини [13, с. 90; 28, с. 224], і набули значення державних регалій. До них належали: полкові прапори, сотенні значки, гетьманські бунчуки, печатки, литаври, булави, перначі, тростини, каламарі. На думку В. В. Карпова, такий широкий перелік предметів відображав прагнення козацтва до розвитку власної культури народу, зокрема, писемності (каламарі писарів), судової справедливості (тростини військових суддів), духовності (литаври), державності (булави гетьманів, перначі полковників) та православної держави (прапори із зображеннями символів, що відображали сутність прагнень українського козацтва) [10, с. 40].

Серед козацьких клейнодів одними з найцікавіших є саме каламарі, що вважалися невід’ємними атрибутами влади військово-писарів [15, с. 91].

Самійло Васильович Величко від 1690 року служив у Генеральній канцелярії Війська Запорозького, де на той момент генеральним писарем був В. Л. Кочубей. Саме в Батурині, у будинку Василя Леонтійовича (оскільки як правило канцелярії старшин розташовувалися в їхніх власних оселях) і почалася його служба [25, с. 106]. На думку Т. Таїрової-Яковлевої, Самійло Величко продовжував служити канцеляристом аж до погрому 1708 року та міг уже на той час мешкати в «гуртожитку» чи «курені» на Гончарівці неподалік палацу І. С. Мазепи [25, с. 109], де поміж іншої

братії «був... не останній в писарських справах» [5, с. 5] і каламар був постійним його супутником. Більше того – завдяки власноручним підписам («скріпам») С. Величка у власних книгах, що уціліли і знаходяться у Російському державному архіві давніх актів, та дослідженням Т. Таїровою-Яковлевою, зберігся унікальний зразок почерку літописця, що в перспективі буде використано дослідниками для здійснення аналізу оригіналу твору «Літопису» [25, с. 107].

Козацький каламар був головною зовнішньою ознакою гідності військового писаря, яку власник тримав у довгій срібній оправі під час ради за поясом, а перо виймав і закладав за праве вухо [28, с. 178–179]. Термін цей мав кілька тлумачень. Згідно «Словника української мови» Б. Д. Грінченка це: «1) чернильниця; 2) пузырекъ; 3) сосуд» [23, с. 209]. Тобто, певна ємність для чорнила. Первісно ж, у латинській мові словом «salamarius» називали шкатулку для письмового приладдя, що, у свою чергу, походило від грецького «κάλαμος» – тростини – палички, якою писали [27]. Про походження цього терміну від східного «калям» (у значенні інструменту для письма) зауважував Д. І. Яворницький [28, с. 178]. З розвитком діловодства та системи управління в козацькій державі каламарі активно використовувалися службовцями канцелярій, через що цю назву частенько застосовували й до них самих у глузливому розумінні [27].

Основними матеріалами, з яких виготовляли чорнильниці, були скло, глина, метал [20, с. 398]. Однак до найпоширеніших з-поміж них відносилися литі металеві каламарі (зокрема, саме такі виготовляли для військової старшини) [6, с. 78]. Каламарі прикрашали накладками з дорогоцінних металів, різнобарвними емалями, карбованими рослинними та зооморфними орнаментами [26, с. 545]. Зустрічаються на них також зображення людських облич [29, с. 72].

Відповідно до умов використання, чорнильниці поділялися на два типи – *стаціонарні* й *похідні*, а останні – на *запоясні* й *підвісні* (поясні), що відрізнялися за технікою виконання і способом кріплення до поясу. Саме перший тип відносився до козацьких клейнод, являючи собою посудини для різнокольорових чорнил, об'єднаних спільною кришечкою [22, с. 222, 224]. Запоясний похідний каламар зазвичай сполучався з трубочкою-пеналом, в якій ховалися пера, тому його зручно було застромлювати

за козацький пояс. Але до нього частіше підв'язували саму чорнильницю за два вушка, за допомогою шнура або ремінця. Це і був похідний каламар. Збереження у ньому чорнила забезпечувала пробка або покришка із нарізною різьбою, що вставлялася до звуженої горловини посудини. Зважаючи на практичність, такі похідні чорнильниці набули широкого вжитку на території Центральної і Південно-Східної Європи в XVII–XIX ст. [20, с. 398].

Каламарі, що зберігаються у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського, відносяться до козацької складової його зібрання і посідають в ньому доволі вагоме місце. Ці вироби металопластики господарсько-виробничого призначення є своєрідними мистецькими витворами художнього ремесла [4]. І хоч музейну колекцію не можна назвати чисельною, адже вона нараховує лише п'ять одиниць, однак, зважаючи на її походження та формування, збірка залишається доволі цікавою і показовою. Отже, завданням авторів стало введення цих каламарів, як цінних і високомистецьких артефактів козацької доби, до наукового обігу, зважаючи на вже існуючі згадки й публікації окремих предметів у дослідницькій літературі [17; 19; 24, с. 86; 30].

Значна частина колекції козацьких старожитностей походить із зібрання приватного музею К. М. Скаржинської, подарованого меценаткою у 1906 році Природничо-історичному музею Полтавського губернського земства [19, с. 28]. Відомо, що ще за діяльності унікального закладу в с. Круглик на Лубенщині, в його каталозі, котрий було складено наприкінці XIX ст. А. П. Зосімовичем під керівництвом професора В. Б. Антоновича, містилися перші описи портретів гетьманів, козацької старшини, зброї, люльок тощо [19, с. 28–30]. Є серед цих реліквій козацької епохи й описи п'яти каламарів-чорнильниць. Нижче наводимо витяг із цього інвентарно-описового музейного документу майже без скорочень: «...Две чернильницы «калантаыра» желтой меди, длиной в ширину 4 1/2 длин. у основания 5 шир. 3 сант. На одной стороне выпукло изображен дракон, с другой единорог, бока идущие к шейке покрыты круглыми насечками, на верху два ушка для ношения на шнурке. Чернильницы эти относят к XVII ст. Приобретены в г. Лубнах, где найдены в земле (№№ К. Ск. 633–634). Две такие же чернильницы с рисунком двух дерущихся львов с единорогом на обеих сторонах. Найдены вблизи г. Лубен в земле при р. Войнихе, место битвы Наливайка с Поляками

(№№ К. Ск. 635–636). Такая же чернильница медная круглая и без рисунков, найдена в земле в г. Лубнах (№ К. Ск. 637)» [12, с. 56].

Майже дослівно відомості А. П. Зосімовича про ці ж козацькі каламарі були внесені до каталогу історико-етнографічного відділу Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства за 1909 рік [11, с. 821–822]. Вони містили їхній детальний опис та датування, і головне – важливу інформацію про походження експонатів під №№ 635–636 з місця Солоницької битви Северина Наливайка 1596 року. Хоча щодо рельєфних зображень на цих каламарях, висловимо припущення, що А. П. Зосімович, описуючи їх, міг помилково висловитися про боротьбу двох левів з єдиногогом. Оскільки в опублікованих в Україні матеріалах дослідникам невідомі мотиви з кількома хижакми, що нападають на єдиногога чи дракона з одного боку чорнильниці, а єдиногога – на іншому.

Зауважимо, що в альбомі 1880 року музею «Київська картинна галерея», подарованому художником І. Ю. Репіним історичу Д. І. Яворницькому, на одному з аркушів міститься досить детальний рисунок поясного каламаря, виконаний олівцем, де зображена пара лева з міфічним єдиногогом [1, с. 94]. Подібні чорнильниці опубліковані в ілюстрованій історії українського козацтва «Україна – козацька держава» [26, с. 545], у фаховому дослідженні П. М. Жолтовського «Художнє лиття на Україні в XIV–XVIII ст.» [6, с. 79], а також у чималій кількості публікацій в соціальних мережах. Спільними для таких чорнильниць є аркоподібна форма верхньої частини та головний орнаментальний сюжет, що містить сцени битви єдиногога із левом чи окремі зображення цих тварин на стінках посудини. На думку дослідників, сюжет боротьби цієї емблематичної пари у світовій культурі має давнє символічне значення. Зокрема, це може бути відтворенням чоловічого та жіночого першопочатків [14, с. 201], або ж мати солярно-місячний чи військово-героїчний зміст [21, с. 433–434]. Однак на сьогодні його семантика ще не в повній мірі з'ясована. На думку мистецтвознавця П. М. Жолтовського, хоча в Україні в основному каламарі відливалися з рельєфними зображеннями лева та єдиногога, цей сюжет не був характерним для українського мистецтва. Подібні чорнильниці виготовлялися на взірць східних зразків, зокрема, іранських. Тому описана мало зрозуміла ком-

позиція набула спрощеного й суто орнаментального трактування [6, с. 78].

В історико-етнографічному каталозі музею за 1909 рік також знаходимо опис ще одного артефакту: «мѣдная чернильница XVIII в. съ выпуклымъ рельефнымъ изображеніемъ съ одной стороны льва, а съ другой лошади. По бокамъ горлышка два ушка для ношенія на шнуркѣ» (№ 2674) [11, с. 479]. На жаль, в інвентарі не була зазначена більш детальна інформація, що могла б пролити світло на місце знахідки експонату або не вказані інші шляхи його надходження до колекції.

Отже, як бачимо, за збереженою фондово-обліковою документацією музею на початку ХХ ст. у його зібранні нараховувалося всього шість каламарів кінця XVI–XVIII ст. Серед них більшість екземплярів (5 од.) походило з Круглицького музею К. М. Скаржинської. Дві з п'яти – особливі чорнильниці, бо було відоме більш-менш точне місце їхньої знахідки поблизу с. Суха Солонія на Лубенщині, на історичному полі бою Северина Наливайка 1596 року [11, с. 821–822].

У довоєнних інвентарних книгах, розпочатих у 1939 році, вдалося простежити збереження всіх каламарів у складі музейної колекції. У цих документах значна частина інформації була вихолощена з ідеологічних міркувань [7, с. 402–407]. Крім того, до неї додався ще один предмет під № 7168 з рельєфним зображенням емблематичної пари лева з єдиногом, що не мав власної історії походження [7, с. 406–407]. Усім експонатам були надані нові інвентарні номери, зокрема: 7156 (старі №№ 633/4518); 7170 (ст. 634/4519); 7159 (ст. 635/4520); 7158 (ст. 636/4521), 7157 (ст. 637/4522); 7169 (ст. 2674) та 7168 [7, с. 402–407].

Наступний етап музейного «життя» чорнильниць відноситься вже до 1948 року. Оскільки 1943 року, у зв'язку з подіями Другої світової війни, експонати були вивезені до Німеччини. Відповідно до акту повернення [3] до збірки надійшли шість предметів, занесених до нової інвентарної книги [8, с. 233–234]. І хоча описи, подані в ній, були неповними і занадто узагальненими, перехресне використання фондово-облікової документації музею дозволило встановити, що серед них збереглися найцінніші екземпляри під номерами 634, 635 і 636 (саме із зібрання К. М. Скаржинської) [12, с. 56], а також № № 7168 і 7169 [9, с. 2320–2321]. Ще один оригінальний каламар круглої форми за №

7157, що походив з Лубен, в колекцію не повернувся (він міг бути залишений у збірці Історичного музею в Києві або ж переданий іншому музейному закладу під час розбору-перегляду повернутих з Німеччини цінностей). На жаль, у випадку з чорнильницею № 633 (також із колекції К. М. Скаржинської), довоєнний номер якої не був відмічений в інвентарній книзі 1948 року, не можемо зі впевненістю стверджувати, чи вона повернулася, чи це був зовсім інший експонат [9, с. 2320–2321]. З цього можемо зробити висновок, що майже всі каламарі з довоєнної колекції збереглися. Останній «рух» цих предметів (за «партійними» директивами третьої чверті ХХ ст.) був пов'язаний із передачею одного з каламарів до новоствореного музею класика грузинської літератури Давида Гурамішвілі у Миргороді в 1969 році [2]. Тобто, зрештою музейна група досліджуваних пам'яток стала нараховувати п'ять одиниць, три з яких належали до зібрання К. М. Скаржинської.

Між усіма каламарями є багато спільних рис, але наявні і певні відмінності. Тому вважаємо за потрібне навести їх більш розширені описи.

ПКМВК 9800, М-2825. Каламар-чорнильниця. XVII – XVIII ст. Мідний сплав, лиття, карбування. Розміри: $4,7 \times 5,2 \times 3,3$ см. Діаметри: вінець горловини – 2,4 см; шийки – 1,5 см; внутрішньої отвору – 1,3 см; вушок – 0,7 см.

Тулуб аркоподібної форми, переходить у чітко виділену невисоку циліндричну шийку, що в місці переходу до вінець має два пружки. Вінець широкі, лійкоподібні, відігнуті назовні. Пообіч шийки, у верхній частині тулуба – два вушка для підвішування. Днище пласке, прямокутної форми. Малюнок тулуба складається із двох частин. На лицьових боках міститься сюжетне стилізоване зображення єдиного рога з одного боку та лева – з іншого. У здибленого єдиного рога передана пишна грива, ріг – лише схематично відтворений. Динамічні постаті звірів зображені на тлі стилізованого рослинного орнаменту. Композиція обрамлена смугою, заповненою рядом циркульних кружечків і двома гладкими лініями. Плічка та боки тулуба декоровані карбованим візерунком із кружечків, що розміщені в трьох площинах: вертикально у шість рядів дугою, горизонтально з обох сторін вушок та навкруги шийки.

Стан збереження: без механічних пошкоджень (рис. 1-3).*

* Ілюстрації до публікації див. на кольорових вклейках І-III.

ПКМВК 9802, М-2826. Каламар-чорнильниця. Кінець XVI ст. Мідний сплав, лиття, карбування. Розміри: $4,8 \times 5,3 \times 3,1$ см. Діаметри: вінець горловини – 2,3 см; шийки – 1,5 см; внутрішнього отвору горла – 1,3 см; вушок – 0,6 см.

Тулуб аркоподібної форми, переходить у чітко виділену циліндричну шийку, що в місці переходу до вінець має два пружки. Вінця широкі, лійкоподібні, відігнуті назовні. Обабіч шийки, у верхній частині тулуба наявні два вушка для підвішування. Днище пласке, прямокутної форми. Малюнок тулуба складається з двох частин. На лицьових боках містяться сюжетні стилізовані зображення тварин. Основу композиції складає боротьба здибленого единорога з левом. Між фігурами звірів, у нижній частині малюнка – три рослинні пагони. Композиція обрамлена смугою, заповненою рядом циркульних кружечків і гладкою лінією. Плічка та боки тулуба декоровані по периметру дуги карбованим візерунком із чотирьох рядів щільно розташованих кружечків.

Стан збереження: задовільний, наявні тріщини на тулубі (рис. 4-6).

ПКМВК 9803, М-2827. Каламар-чорнильниця. Кінець XVI ст. Мідний сплав, лиття, карбування. Розміри: $4,7 \times 5,0 \times 3,1$ см. Діаметри: вінець горла – 2,4 см; шийки – 1,4 см; внутрішньої горловини – 1,0 см; вушок – 0,6 см.

Тулуб аркоподібної форми, з чітко виділеною циліндричною шийкою, що в місці переходу до вінець має два пружки. Вінця широкі, лійкоподібні, відігнуті назовні. Пообіч шийки, у верхній частині тулуба – два вушка для підвішування. Днище пласке, прямокутної форми. Малюнок тулуба також складається з двох частин. На лицьових боках містяться сюжетні стилізовані зображення тварин. Основу композиції складає боротьба здибленого единорога з левом. Між фігурами звірів, у нижній частині малюнка – три рослинні пагони. Композиція обрамлена смугою, заповненою рядом циркульних кружечків та гладкою лінією. Плічка і боки тулуба декоровані по периметру дуги карбованим візерунком з п'яти рядів щільно розташованих насічок.

Стан предмета: здебільшого без механічних пошкоджень, та у двох місцях існують втрати по краю вінець (рис. 7-9).

ПКМВК 9804, М-2828. Каламар-чорнильниця. XVII–XVIII ст. Мідний сплав, лиття, карбування. Розміри: $4,5 \times 5,0 \times 3,2$ см.

Діаметри: вінець горловини – 2,5 см; шийки – 1,5 см; внутрішнього отвору – 1,4 см; вушок – 0,6 см.

Тулуб аркоподібної форми, переходить у чітко виділену невисоку циліндричну шийку, що в місці переходу до вінець має невеликий пружок. Вінця широкі, лійкоподібні, відігнуті назовні. Пообіч шийки, у верхній частині тулуба – два вушка для підвішування. Днище пласке, прямокутної форми. Малюнок на тулубі складається із двох частин. На лицьових боках містяться сюжетні стилізовані зображення: єдинорога з одного боку та лева – з другого. У здибленого єдинорога також наявна пишна грива, ріг відтворений доволі схематично. Динамічні постаті звірів передані на тлі стилізованого рослинного орнаменту. Композиція обрамлена смугою, заповненою рядом циркульних кружечків і двома гладкими лініями. Плічка й боки тулуба декоровані по периметру дуги карбованим візерунком із кружечків, розташованих у п'ять рядів.

Стан збереження: краї вінець дуже деформовані, на одному з боків та днищі сліди від паяння (рис. 10-12).

ПКМВК 9805, М-2829. Каламар-чорнильниця. XVII–XVIII ст. Мідний сплав, лиття, карбування. Розміри: 4,5 × 4,8 × 2,5 см. Діаметри: вінець горла – 2,0 см; шийки – 1,2 см.

Тулуб аркоподібної форми, переходить у чітко виділену високу вузьку циліндричну шийку, що в місці переходу до вінець має два пружки. Вінця широкі, лійкоподібні, відігнуті назовні. Пообіч шийки, у верхній частині тулуба – два масивні вушка для підвішування. Днище пласке, прямокутної форми. Малюнок на тулубі складається із двох частин. На лицьових боках містяться сюжетні стилізовані зображення тварин. Основу композиції складає та ж боротьба здибленого єдинорога з левом. Між фігурами звірів, у нижній частині малюнка – три рослинні пагони. Композиція обрамлена смугою, заповненою рядом циркульних кружечків і двома гладкими лініями. Плічка та боки тулуба декоровані по периметру дуги карбованим візерунком із кружечків, розташованих у чотири ряди.

Стан збереження: в основному без механічних пошкоджень, окрім того, що зображення тварин на одній з сторін трохи зчесане (рис. 14-15).

Також зауважимо, що, з огляду на прийняту класифікацію, всі екземпляри відносяться до похідних та підвісних чорнильниць. На жаль, покриття до каламарів не збереглися.

Каламарі, являючи собою мистецькі вироби ливарної справи, мають значний експозиційний потенціал. Їхні невеликі розміри, доволі гарний стан збереження, виразні зооморфні сюжети дозволяють використовувати їх під час побудови постійних експозицій, виставок, тимчасових інсталяцій, присвячених подіям козацького часу, а ілюстраційні відтворення – в науково-популярних дослідженнях та фахових монографіях дослідників [16, с. 7–8; 17, с. 42; 18, с. 56–57; 24, с. 86; 26, с. 86, 202]. На сьогодні ця група козацьких старожитностей гідно представлена у двох залах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського: «Полтавщина в XIV – XVII ст.» та «Полтавщина у XVIII ст.».

Насамкінець, автори висловлюють щире вдячність за наукові консультації та допомогу у підготовці дослідження колегам-музейникам: заступнику директора з наукової роботи, заслуженому працівнику культури України В. О. Мокляку; співробітникам науково-дослідного відділу фондів: О. М. Ткаченку, Н. Г. Кондратенку, Л. В. Чеботарьовій; співробітнику науково-дослідного відділу реставрації В. А. Чурсіну і фотографу музею С. В. Харченку, а також канд. іст. наук, доценту кафедри історії України ПДПУ імені В. Г. Короленка, науковому співробітнику відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України О. В. Коваленку.

Джерела та література

1. Агеева Н. «Пояс Острияницы» и другие наброски Ильи Репина / Н. Агеева // Антиквар. – К., 2015. – № 5–6 (90). – С. 92–95.
2. Акт передачі предметів основного фонду від 21.04.1969 р. // Робочий архів науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.
3. Акт повернення з Німеччини // Робочий архів науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.
4. Боньковська С. М. Металопластика художня // Енциклопедія Сучасної України: електронна версія [веб-сайт] / [гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.]; НАН України, НТШ. – Київ: Ін-т енциклоп. досліджень НАН України, 2006 // Електронний ресурс. – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=65458.

5. **Величко С. В.** Літопис / Самійло Величко; [пер. з книж. укр. мови, вступ. стаття, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич]. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – 371 с.
6. **Жолтовський П.** Художнє лиття на Україні в XIV–XVIII ст. / П. Жолтовський. – К.: Наукова думка, 1973. – 132 с.
7. Інвентарна книга Полтавського державного краєзнавчого музею № 10 (розпочата в 1939 р.) // Робочий архів науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. – 608 с.
8. Інвентарна книга Полтавського краєзнавчого музею «М-2» (розпочата в 1948 р.) // Робочий архів науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. – 410 с.
9. Інвентарна книга Полтавського республіканського історико-краєзнавчого музею (розпочата в 1948 р.) // Робочий архів науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. – 2347 с.
10. **Карпов В. В.** Вексилологічні традиції у символіці війська козацької держави (XV–XVIII ст.) / В. В. Карпов // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – К., 2015. – № 3. – С. 39–48.
11. Каталог історико-етнографічного відділу Природничо-історичного музею Полтавського губерньського земства. – Частина. 1. – 1909 р. – 954 с.
12. Каталог собрания археологических и исторических древностей Екатерины Николаевны Скаржинской / [под ред. В. Б. Антоновича, сост. А. П. Зосимович]. – Машинопись, рукопись. – Лубны, 1892 // ДАПО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 2. – 125 арк.
13. **Маленко Л. М.** Козацькі клейноди в Україні та за її межами / Л. М. Маленко // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2008. – № 8. – 196 с.
14. **Мерзлютина Н. А.** Изображение льва и единорога в древнерусском искусстве / Н. А. Мерзлютина // Проблемы изучения памятников духовной и материальной культуры: мат-лы науч. конф. ГИКМЗ «Московский Кремль», 2000. – М., 2001. – Вып. 4. – С. 201–209.
15. **Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С.** Як козаки воювали: історичні розповіді про запорізьких козаків / Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, І. С. Стороженко. – Дніпропетровськ: Промінь, 1990. – 302 с. – (Давно се діялось колись).
16. **Мокляк В. О., Супруненко О. Б.** Пам'ятки козацької слави у зібранні музею: каталог виставки / В. О. Мокляк, О. Б. Супруненко; ПКМ. – Полтава: РВВ Облстатуправління, 1991. – 12 с.: іл.
17. **Мокляк В. О.** Українські старожитності у зібранні К. М. Скаржинської / В. О. Мокляк // Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею: зб. наук. ст. / [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава, 1992. – Вип. 2. – С. 41–44.

18. **Мокляк В. О.** Речі з Солоницького поля в зібранні Полтавського краєзнавчого музею / В. О. Мокляк // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: зб. наук. ст. / ЦП НАНУ і УТОПІК; [відп. ред. Д. Я. Телегін]. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 55–58.
19. **Мокляк В. О.** Українські, козацькі старожитності в зібранні Полтавського краєзнавчого музею / В. О. Мокляк // Музеї. Меценати. Колекції: зб. наук. пр. / НУ ім. Т. Шевченка; ПКМ; ЦОДПА; [ред. кол.: Гладких М. І., Моця О. П., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава: Археологія, 2000. – С. 28–32.
20. **Пивоваров С., Калініченко В., Ільків М.** Чорнильниці-каламари з матеріалів досліджень Хотинської фортеці / Сергій Пивоваров, Віталій Калініченко, Микола Ільків // Нові дослідження пам'яток українського козацтва в Україні: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК. – К., 2018. – Вип. 27. – С. 398–401.
21. **Пчелов Е. В.** «Лев и единорог» в русской культуре: к вопросу о семантике символов / Е. В. Пчелов // Исследования по лингвистике и семиотике: сб. ст. к юбилею Вяч. Вс. Иванова. – М.: Языки словянских культур, 2010. – 616 с.
22. **Свешніков І. К.** Битва під Берестечком / І. К. Свешніков. – Львів: Слово, 1992. – 304 с.
23. Словар української мови / Упорядник Борис Грінченко: в чотирьох томах. – Т. 2: З–Н / НАН України, Ін-т укр. мови. – Додаток О. О. Тараненка. – К.: Наукова думка, 1996. – 588 с.
24. **Супруненко О. Б.** Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України: Лубенський музей К. М. Скаржинської / О. Б. Супруненко; НАН України, Ін-т археол.; ЦОДПА; [відп. ред. П. П. Толочко]. – Київ; Полтава: Археологія, 2000. – 398, 2 с.
25. **Таїрова-Яковлева Т. Г.** Книги з бібліотеки Самійла Величка, канцеляриста Війська Запорозького / Т. Г. Таїрова-Яковлева // УІЖ. – К., 2017. – № 5. – С. 103–111.
26. Україна – козацька держава: ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / [авт.-упоряд. В. В. Недяк; наук. ред. В. О. Щербак, О. К. Федорук]. – К.: Емма, 2004. – 1216 с.
27. **Чабаненко В. А.** Каламар, каламар козацький // Електронний ресурс. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_al1&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Kalamar
28. **Яворницький Д. І.** Історія запорозьких козаків. У 3-х т. – Т.1 / Д. І. Яворницький; [передмова В. А. Смолія; ред. кол.: П. С. Сохань (гол.), В. А. Смолій, В. Г. Сарбей, Г. Я. Сергієнко, М. М. Шубравська]. АН УРСР; Археограф. комісія; Ін-т історії. – К.: Наукова думка, 1990. – 596 с.

29. **Яценко С. П.** Козацькі клейноди. До історії формування фондової збірки ЗОКМ періоду XVII–XVIII сторіч / С. П. Яценко // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2007. – № 7. – С. 72–74.
30. Лубенский музей Е. Н. Скаржинской / [Петров Н. И.] // Киевская старина. – К., 1901. – Т. 74. – Сентябрь. – № 9. – Археологическая летопись. – С. 144–149.

Ірина Мельникова, Олеся Васецька

**Козацькі каламарі в колекції
Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського**

Резюме

Про невелику колекцію каламарів-чорнильниць із козацьких старожитностей зібрання музею. Аналізується наявна документація руху досліджуваних експонатів за період існування музею.

Ключові слова: клейноди, Самійло Величко, канцелярист, каламар-чорнильниця, К. М. Скаржинська, зібрання музею, колекція.

Iryna Melnykova, Olesia Vasetska

**Cossacks Ink-pots in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum
Collection**

Concerning small collection of Cossacks ink-pots in the museum gathering. Remaining documents about explored exhibits during the museum existing are analyzed.

Keywords: Hetman regalia, Samiilo Velychko, clerical worker, ink-pot, K. M. Skarzhynska, museum gathering, collection.

Ярослав Іванович Дзира – дослідник козацького літописання

Мета дослідження. У статті досліджено внесок українського історика, літературознавця, мовознавця, перекладача Ярослава Івановича Дзири в розвії вітчизняної науки, культури, громадського національно-патріотичного руху. Простежено найважливіші віхи його життєвого шляху. **Методологічну основу** становить поєднання наукових принципів, загальнонаукових і спеціально-історичних методів. **Наукова новизна** полягає в ретельному огляді не лише життєвого шляху, а й наукового добробуту вченого, який до 40 років становив близько ста статей, оглядів, рецензій у збірниках, газетах, журналах: «Студентські наукові праці», «Україна», «Літературна Україна», «Вечірній Київ», «Вітчизна», «Всесвіт», «Дніпро», «Наше слово». Найбільшу увагу приділено розгляду двох основних праць Я. Дзири, які стали ключовим здобутком і гордістю всього життя: «Біля джерел Кобзарєвого слова», «Ресстр Війська Запорозького 1649 року», що залишились не опублікованими. Крім наукової, розглянуто соціально-політичну діяльність, а саме участь вченого в русі шістдесятників, у боротьбі за відновлення Української незалежної держави.

Висновки. Основна частина життя талановитого вченого, справжнього інтелігента проминула в радянській тоталітарній державі, де свою гідність, віру й переконання доводилось відстоювати у непримиренному двобої з системою. Його життєпис цілком може слугувати ілюстрацією випробувань, які випадали на долю свідомого громадянина, патріота батьківщини, талановитого вченого, українського інтелігента-шістдесятника в умовах радянської дійсності.

Ключові слова: Ярослав Дзира, історик, шістдесятник, радянська держава, тоталітарна влада, шевченкознавство.

2 травня 2021 року виповнюється 90 років з дня народження відомого українського історика, літературознавця, мовознавця, перекладача Ярослава Івановича Дзири. Його життєпис цілком може слугувати ілюстрацією випробувань, які випадали на долю свідомого громадянина, патріота батьківщини, талановитого

вченого, українського інтелігента-шістдесятника в умовах радянської дійсності. Шлях від сільського хлоп'яти з багатодітної родини до кандидата історичних наук, академіка Києво-Могилянсько-Мазепинської академії був сповнений поневірянь, важкої праці, бідності, репресій, безробіття. Однак це був його шлях, його вибір. Адже були й інші можливості: зректися своїх поглядів, стати пристосуванцем в обмін на забезпечене життя у столиці та можливості кар'єрного зростання. У двобої з радянською тоталітарною системою він вийшов переможцем. Ім'я Ярослава Дзири не забуте й є прикладом відданості національним традиціям, науковим переконанням, етико-моральним принципам.

Народився Ярослав Іванович Дзира у невеликому селі Трушевичі у Надсянні. Батько Іван та мати Ганна мали семеро дітей, котрі змалку були привчені до різних видів сільської праці. Ця сім'я мало чим вирізнялась серед інших. Малий Славко любив слухати розповіді батька про непосильну працю на шахтах Сілезії, суворий армійський побут і навчання вояка австро-угорської армії, жорстокі фронтіві випробування на полях Першої світової війни та під час Національно-визвольних змагань 1918–1921 рр., пригоди в російському полоні й на еміграції в Чехословаччині. Незважаючи на ці віхи біографії, Івану таки пощастило вижити й повернутись до рідної хати. Батько був освіченою людиною: вільно володів німецькою, польською, чеською мовами, непогано знав історію України. Спілкування з батьком у першу чергу вплинуло на формування характеру хлопця, сприяло вихованню любові до праці, знань та рідного краю. У школі Ярослав навчався охоче, легко запам'ятовував інформацію, був допитливим і активним. Однак складні соціально-політичні перипетії того часу відобразились і на шкільному житті. З 1937 року школа була польською, з 1939 стала радянською: комуністична ідеологія, російська мова, твори класиків марксизму займали у ній чільне місце. У період німецької окупації взагалі було не до навчання. Жорсткі умови життя чи виживання змушували більше уваги приділяти пошуку хліба насущного, ніж шкільним підручникам. Славко разом з іншими учнями щодня у будь-яку погоду пішки добирався до школи 8 кілометрів. Йому на все життя врзалась у пам'ять трагічна подія 25 червня 1941 року: в сусідньому селі Ляцькому енкаведисти по-звірячому розправились з чотирма тисячами місцевих мешканців, укинувши їх (кого мертвим, а кого живим) у соляну

шахту. Серед замордованих був і Ярославів дядько Дмитро Тиговський.

Після школи хлопець вступив до Дрогобицького учительського інституту, який закінчив у 1952 році. Пропрацювавши рік вчителем Турківської вечірньої школи, він вирішує продовжувати здобуття освіти у столиці. У сталінські роки вступити до Київського університету вважалось чимось фантастичним. Як писала М. Дмитрієнко, «то були перші часи після смерті Сталіна. Л. Берія тоді покладав надії на місцеві національні кадри, через те було послаблено перевірку документів абітурієнтів. Здається, ніхто з галичан до 1953 року не навчався в Київському університеті на гуманітарних факультетах» [1, с. 13].

Якщо в дитинстві на юнака мав вплив батько – військовик УГА, то у виші його захопили досвідчені викладачі-науковці. Серед них слід згадати П. Плюща, Н. Тоцьку, П. Тимошенка, А. Могилу, К. Ткаченка, І. Бровка. Університетські роки були часом цікавих знайомств, нових відкриттів, наукових зацікавлень, пошуку однодумців. Я. Дзира цілком поринув у захоплюючий світ науки. Він був постійним членом наукового гуртка, учасником наукових конференцій, круглих столів, експедицій у різні регіони країни. Уже перші наукові спроби виявились доволі успішними: курсову роботу «Поема І. Франка «Мойсей» опубліковано у «Студентських наукових працях». Після закінчення університету з відзнакою Я. Дзира вступає до аспірантури Інституту літератури АН УРСР. Паралельно з дисертаційним дослідженням на тему «Літопис Самійла Величка як літературний твір», він працював у інших напрямках. Зокрема, були опубліковані розвідки в газетах та журналах «Літературна Україна», «Молодь України», «Вечірній Київ», «Україна», «Вітчизна», «Всесвіт», «Дніпро», «Український календар», «Наша культура», «Наше слово». Його ерудиція проявилась в літературознавстві, мовознавстві, історії, культурології. Завдяки уважному опрацюванню першоджерел Ярослав Іванович несподівано виявив зв'язок між літописом Величка і деякими творами Т. Шевченка, що привело до змін у першому варіанті дисертаційної теми – «Літопис Величка і творчість Тараса Шевченка». Це був несподіваний поворот від основної ідеї, свіжий погляд на твори Кобзаря, нова сторінка у шевченкознавстві. Він не лишився непоміченим і здобув схвальну оцінку авторитетних учених, у першу чергу академіка О. Білецького: «Як не дивно, до

Дзири ніхто з дослідників не помітив, як уважно читав Шевченко цей літопис, що так вплинув на уявлення поета про минуле України» [2, с. 2]. Лесь Танюк писав у своєму щоденнику: «Я з великим задоволенням прочитав просто-таки оригінальну статтю про Шевченка Ярослава Дзири! Здавалося б що нового можна сказати про Шевченка? Орди «шевченкознавців» не лишили від нього живого місця» [3, с. 406].

У 1963 році дослідження було завершено й опубліковано автореферат. Дату захисту було визначено, однак він не відбувся, бо поважні наукові чини вбачили в дисертації антидержавну крاملу. І. Білодід, С. Зубков, В. Русанівський, М. Шамота звинуватили автора у намаганні протиставити Шевченка російським революціонерам-демократам та пов'язати його з представниками «націоналістичної» козацької старшини. Лише у 1968 р. дисертацію вдалось таємно захистити в Одеському університеті. Сам Я. Дзира писав про це: «За дисертаційну тему мене тяжко покарали. Десять місяців після закінчення аспірантури у 1961 – 1962 роках я був безробітний. Мене виганяли з Києва, забороняли друкуватись. У 1962 році завдяки шанувальникам Шевченка вдалось влаштуватись в Інституті історії, але я був тут цькований сексотами і кагебістами, позбавлений змоги працювати у спецфондах, архівах, виступати на конференціях» [4, с. 38].

Працюючи на посаді молодшого наукового співробітника, він виконує обов'язки відповідального секретаря редколегії збірника статей «Історичні погляди Т. Г. Шевченка». Крім цього, готує статті до «Шевченківського словника», «Радянської енциклопедії історії України»; публікується в «Українському історичному журналі», «Українському історико-географічному збірнику». У 1971 році світ побачило видання «Літопис Самовидця», упорядником якого був Я. Дзира. Видання отримало схвальну оцінку Я. Дашкевича, Б. Антоненка-Давидовича та ін. Його тираж розлетівся дуже швидко. Окрилений успіхом вчений мав багато наукових проєктів, однак ситуація в країні змінилась. Потужний творчий злет Я. Дзири, який у свої 40 років мав понад 100 друківаних праць, був брутально зупинений. І це стосувалось не тільки його. 12 січня 1972 р. було заарештовано В. Стуса, І. Світличного, Є. Сверстюка, І. Калинця та інших літераторів-правозахисників. А у вересні разом із О. Апанович, М. Брайчевським та О. Компан звільнено з роботи і Я. Дзиру. 11 років він не міг знайти бодай яко-

їсь роботи, хоч би не за фахом, а 17 років був позбавлений можливості публікувати свої дослідження. Людину просто викинули зі звичних життєвих умов, викреслили зі списку науковців. Ось як писала про ті події безпосередня їх учасниця Марія Дмитрієнко: «Залишається тільки дивуватись як безжално доброзичливі колеги розправились за наказом зверху з тими, хто міг і робив більше ніж вони; як цілий колектив одностайно засуджував прояви «націоналізму та вільнодумства». Водночас усі позбулися пам'яті про те, що ці дослідники кожен у своїй галузі порушував та досліджував проблеми, які згодом оцінено як актуальні, піонерські. А тоді маланчуки та грушецькі з величезним задоволенням «чистили ряди української науки», доводячи на високих трибунах підступність учених, які займаються середньовіччям» [1, с. 19].

Ярославу Івановичу відмовляли у працевлаштуванні в освітніх закладах Києва. Уже були думки переїхати десь у село, щоб забезпечити пристойне життя родині. Працівники служби безпеки наполегливо «радили» стежити за колишніми колегами, доносити на неблагонадійних, виступати з викривальними промовами проти «буржуазних націоналістів». Як нагороду обіцяли спокійне й забезпечене життя в столиці, можливість вільно писати і друкуватися. Але Я. Дзира залишився вірний переконанням і самому собі, підкріпивши відмову цитатою російського революціонера, письменника й журналіста М. Чернишевського: «Доносить – гнуснейшее дело всех народов и всех времен». Наслідком такого зухвальства й самовпевненості стали постійні переслідування, виклики в КДБ, міліцію, бесіди з прокурором. Зрештою почались погрози фізичною розправою, але і цей останній аргумент не подіяв. Учений почав жити на випадковій заробітці, скажімо робив переклади іноземних книг, не зазначаючи свого імені. Вийшли друком значно раніше подані статті у Шевченківському словнику (13 статей у 1 т., 9 – у 2 т.). Як і багато інших репресованих, він писав «у шухляду», обговорював питання з колегами, спілкувався з молоддю, багато читав, регулярно відвідував Центральну наукову бібліотеку. Студенти, аспіранти радо зустрічались із ним, обговорювали останні події, просили допомоги, поради. У всіх тих бесідах Ярослав Іванович не приховував свого скрутного становища, відверто говорив про несправедливість українофобської влади, розвінчував брехливі постулати лженауковців, сприяв пропаганді національних ідей. Лише

у 80-ті вченому вдалося влаштуватись учителем української мови та літератури середньої вечірньої школи № 51 в Подільському районі Києва. У роки горбачовської перебудови тиск на історика було послаблено. Він мав змогу не тільки працювати, а й оприлюднювати створене. У 1987–1988 рр. вийшли статті «Доля прадідівської букви» («Україна»), «Корінням із краю Прометея» («Радянська освіта»), «Поема «Заступила чорна хмара та білу хмару» («В сім'ї вольній, новій»). Крига тоталітаризму скресла. Повернення Я. Дзири в науку радо вітала наукова спільнота. За спогадами В. Шевчука, на одному з пленумів СП України було відверто сказано, що Я. Дзира не тільки може, а й повинен повернутися в науку. «Пам'ятаю, зала на цю пропозицію відповіла бурхливими оплесками, адже йшлося про вченого, якого високо оцінили О. Білецький, М. Гудзій, Є. Шаблювський, Д. Павличко, С. Козак (Польща), М. Роман (Чехословаччина), а його видання літопису Самовидця і досі вважається зразковим.

Ярослав Дзира повертається в наше культурне сьогодення, він написав ґрунтовну шевченкознавчу розвідку «Рече та стогне Дніпр широкий», готує до друку в «Києві» та «Радянському письменнику» «Реєстр козацького війська», пише коментар та вступну статтю до знаменитої «Історії Русів». Учений зберіг творчу насагу і має ряд прекрасних ідей, які готується здійснити» [5, с. 3].

Творча енергія справді збереглась і незабаром вибухнула сенсаційною розвідкою «Геній і платні коментарі його творчості». Це було абсолютно нове слово у шевченкознавстві. Автор торкається багатьох аспектів творчості Шевченка, дає відповіді на питання про зв'язки поета з російськими революціонерами-демократами, його історичні, політичні, релігійні переконання, ставлення до тогочасних суспільних реалій. Хоч на перший погляд його твори виглядають відвертими, простими, зрозумілими кожному, в їх змісті зашифровано масу недоступних поверховому погляду думок. Стаття відкрила нового Шевченка, допомогла проникнути в суть деяких творів. Вона отримала широкий міжнародний резонанс. Варшавський професор С. Козак передав виступ Я. Дзири на радіо «Свобода». Потім його опублікували в мюнхенському журналі «Сучасність». В 1990 р. текст статті опубліковано в газеті «Літературна Україна». Наслідком стало справжнє збурення серед фахівців і шанувальників Кобзарєвого слова. До редакції почали надходити десятки відгуків. Михайлина Коцюбинська

назвала свій «Обнадійливий симптом одужання». «Тут, – наголошує відомий літературознавець, – порушено проблеми, життєво важливі для розвитку нашої культури і науки. Розвиток цей – на сучасному науковому рівні, на рівні правди і об'єктивності, вільний від шор і табу – неможливий без руйнування тенденційних міфів і фальсифікацій, без чесного усвідомлення помилок і відмови від штампів, без повернення у повноцінний науковий обіг ошельмованих імен людей, які стільки доброго зробили на ниві нашої національної культури» [К]. Читачі відреагували на публікацію гучним емоційним захопленням: «Правда перемогла! П'ю чисту воду з чистої криниці, Як набридла правдоподібна брехня» (Степан Пастушенко), «Захоплений розумною і глибокою статтею Я. Дзири. Вважаю, що це найкраща за всі роки перебудови публікація у вашій газеті» (Михайло Кочерган), «Стаття Дзири розкрила світ на всі статті і підручники. Я читаю і перечитую цю роботу, законспектовую» (Г. В. Бородавка).

З величезним натхненням і радістю зустрів Я. Дзира проголошення незалежності України. Це було здійснення мрії його дідів, прадідів, взагалі багатьох поколінь українців. У 1994 р. вийшла постанова Президії НАН України «Про скасування постанови Бюро Президії АН УРСР від 31.07.1972 р.» № 294 [7]. У ній вимагалось постійно вдосконалювати тематичну спрямованість науково-дослідної діяльності та організаційну структуру для її забезпечення, зосереджувати основну увагу на розробці найбільш важливих і актуальних проблем шляхом відповідного перерозподілу та перегруповання наукових працівників. Простіше кажучи, перегруповання і перерозподіл означали звільнення національно свідомих, мислячих незалежно та прийняття на їх посади поступливих, безхребетних та ідеологічно правильних. «Під оці ідеологічні постулати підводили звільнення 4% наукових працівників Секції суспільних наук АН УРСР, нібито, за скороченням штатів. Коли Україна стала незалежною, Бюро Президії НАН України постановою № 294 від 26 грудня 1994 р. засудило «...факти відкритих та прихованих переслідувань і утисків за політичні, філософські, релігійні та інші переконання, що мали місце в минулому», скасувало попередню постанову і поновило звільнених працівників на займаних посадах» [8, с. 25]. Перемога справедливості надихнула вченого на працю задля України. Його дослідження набувають розголосу в різних країнах. У 1990–1991 рр.

Я. Дзира перебуває в Канаді та США, де виступає з лекціями й бере участь у наукових конференціях. Тут учений познайомився з визнаними західними світилами в царині україністики Я. Рудницьким, М. Антоновичем, Л. Винаром тощо. Він щиро тішиться спілкуванням із заокеанськими колегами, черпає від них щось нове для себе і не соромиться вступати в дебати. Зокрема, Я. Дзира рішуче розкритикував книгу Дж. Грабовича «Шевченко як міфотворець», появу якої гаряче підтримали М. Наєнко, Г. Сивокінь, С. Павличко, О. Забужко та О. Бузина. Я. Дзира переконливо доводить її антиукраїнський, науково хибний характер.

У 1991 р. на прохання викладачів і вчителів історії Я. Дзира переклав українською мовою й під назвою «Гетьмани України» видав збірку нарисів В. Антоновича та інших дослідників, доповнену вступною статтею та матеріалами про М. Ханенка й Д. Апостола. Її й досі охоче використовують на уроках історії в освітніх закладах різних рівнів. У 1997 р. з'явилась збірка статей «Автопортрет нації», в якій основну увагу приділено походженню українських прізвищ за матеріалами козацьких реєстрів. Саме за допомогою антропонімів учений доводить автохтонність української нації на споконвічно українських територіях, робить висновки про особливості національного побуту та менталітету. 23 статті опубліковано в популярних альманахах «Золота книга української еліти», «Видатні діячі України минулих століть». Сюди входять славетні імена діячів української культури і науки Д. Антоновича, В. Антоновича, П. Білецького, С. Величка, М. Возняка, М. Гоголя, Г. Граб'янки та ін., які по-новому розкрились читачу. Ярослав Іванович не забував віддати шану не тільки давно визнаним авторитетам, а й героям нового часу – шістдесятникам. Він сам належав до їх когорти, отже, з багатьма був особисто знайомий, вважав своїми друзями. Тільки після здобуття незалежності багато з них відродились до праці. «У роки незалежності шістдесятники спромоглися на інтелектуальне відлуння своїх молодечих звершень, за які давали строки чи звільнення з роботи. Тепер Леоніда Світлична, Михайлина Коцюбинська, Валентина Чорновіл, Василь Овсієнко та інші приступили до видання старих текстів, передусім епістолярію. Як і вони, Дзира знайшов час, щоб записати спогади про лідера шістдесятників Івана Світличного, про колежанку з інституту й Клубу творчої

молоді Олену Компан, про істориків, з якими разом працював і яким особисто симпатизував – Федора Шевченка і Івана Гуржія» [9, с. 826].

Деяка частина праць Дзири залишилась у рукописах. Він підготував до друку дослідження українського поета-неокласика Миколи Зерова про літопис Григорія Граб'янки. Також чекають свого часу спогади українських учених про Михайла Грушевського, які планував видати в «Українському історичному» (Канада). Найбільш прикро, що неопублікованими лишились дві найважливіші праці усього життя: «Біля джерел Кобзарєвого слова» і «Реєстр війська запорізького 1649 року». Незважаючи на десятки високих оцінок, захоплених відгуків українських і зарубіжних учених, шевченкознавче дослідження було вилучене з наукового обігу через радянські політичні звинувачення. «Білодід, Русанівський, Зубков та інші чиновники звинувачували мене в українському буржуазному націоналізмі, що я захищаю зрадників українського народу гетьманів Дорошенка, Мазепу, щедру цитую М. Грушевського, товаришую з націоналістами, організую 22 травня націоналістичні мітинги біля пам'ятника Шевченку» [4, с. 39].

Щодо видання реєстру, то тут учений використав новаторський підхід передачі давніх текстів. «Я. И. Дзыра использовал собственные правила, выработанные по методике транслитерации. Текст передавался с большой точностью, специально оговаривались некоторые изменения: раскрытие титл, писание в строке выносных букв, замена давно вышедших из употребления «ижицы», «фиты», «кси», «яти» [10, с. 60]. На середину 90-х пам'ятка була фактично готовою до друку й повинна була побачити світ у видавництві «Рось» разом із ґрунтовною передмовою, коментарями, картами та іменним покажчиком. Однак, після появи в 1995 р. в «Науковій думці» академічного видання реєстру, «Рось» відмовилось фінансувати проєкт як економічно не вигідний.

Гідно пошанували вченого у рік 70-х уродин. Відділ спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України видав присвячений йому збірник наукових праць у двох частинах. До збірника подали наукові статті п'ятеро лауреатів Шевченківської премії України, 19 докторів і професорів, 24 кандидати наук, кілька дослідників-початківців. Тут вміщено бібліографію праць

Дзири (300 позицій) та публікацій про нього (162 позиції), відзиви на дослідження різних років, документи з особистого архіву, спогади, листи. Біографічну інформацію розкриває ґрунтовна, вдумлива стаття М. Дмитрієнко «Портрет історика очима його колег».

«Ім'я Ярослава Дзири з повним правом належить до славної науково-культурної еліти шістдесятників, які довели світу невмирущість прагнення кращих представників народу України здобути достойне життя у власній вільній державі і порядність тих, хто йшов першим у борні за свободу українського люду» [1, с. 8].

21 серпня 2009 року серце вченого спинилось. Поховали Ярослава Івановича Дзиру на Північному кладовищі 24 серпня у день Незалежності України. Хіба це не символічно?

Джерела та література

1. **Дмитрієнко М.** Портрет історика очима його колег / М. Дмитрієнко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2002. – № 8–9. – Ч. 1. – С. 7–36.
2. **Білецький О.** Цікаві спостереження / О. Білецький // Літературна Україна. – 1962. – 10 серпня. – С. 2.
3. **Танюк Л.** Твори: в 6 т. – К.: Альтерпрес, 2006. – Т. 6: Щоденники 1962 р. – 919 с.
4. **Дзира Я.** Доля рукопису дослідження «Біля джерел Кобзарєвого слова» / Я. Дзира // Розбудова держави. – 1995. – № 3. – С. 37–41.
5. **Шевчук В.** Один з шістдесятників / В. Шевчук // Молодь України. – 1989. – 8 січня. – № 6. – С. 3.
6. **Коцюбинська М.** Обнадійливий симптом одужання / М. Коцюбинська // Літературна Україна. – 1990. – 26 березня. – С. 12.
7. Постанова Президії НАН України від 26.12.1994 «Про скасування постанови Бюро Президії АН УРСР від 31.07.1972 р.» [Електронний ресурс] // Нормативні акти НАН України. – Режим доступу: <http://www.nas.gov.ua/legaltexts/Pages/default.aspx>.
8. **Акуленко В.** Про термін «пам'ятка» і «пам'ятник»: остаточно і мемуарно / В. Акуленко // Праці центру пам'яткознавства: зб. наук. пр. – К., 2019. – Вип. 35. – С. 5–32.
9. **Білокінь С.** Ярослав Іванович Дзира / С. Білокінь, М. Дмитрієнко // Український археографічний щорічник. – К.: Український письменник, 2009. – Вип. 13–14. – С. 824–833.
10. **Ковальський Н. П.** Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. / Н. П. Ковальський, Ю. А. Мыщук. – Днепропетровск, 1986. – 79 с.

Наталія Лощинська

Ярослав Іванович Дзыра – дослідник казачого літописання

В статті досліджено вклад українського історика, літературознавця, лінгвіста, перекладача Ярослава Івановича Дзыри в розвиток національної науки, культури, громадського національно-патриотичного руху. Прослідковуються найважливіші етапи його життєвого шляху. Головна частина життя талановитого ученого, справжнього інтелектуала пройшла в радянському тоталітарному державстві, де його гідність, віру і переконання приходилося захищати в непримиримому поєдинку з системою. Автор підкреслює особливу роль в формуванні стійкого характеру Ярослава його батька – учасника Першої світової війни і національно-визвольної боротьби 1918–1921 рр.; освіченої людини, знавця декількох європейських мов. В час навчання видатні здібності одареного студента помітили і допомогли правильно направити вузовські викладачі, зокрема П. Плющ, Н. Тоцька, А. Могила і др.

Зроблено огляд наукового спадку молодого ученого, який до 40 років опублікував близько ста статей, рецензій в збірниках, газетах, журналах: «Студентські наукові праці», «Україна», «Літературна Україна», «Вечірній Київ», «Вітчизна», «Всесвіт», «Дніпро», «Наше слово». Найбільше увагу приділено розгляду двох основних праць Ярослава Дзыри, ставших ключовим досягненням і гордістю всього життя: «Біля джерел Кобзарєвого слова», «Реєстр Війська Запорозького 1649 року», які залишилися не опублікованими.

Крім наукової, розглянуто соціально-політичну діяльність, а саме участь ученого в русі шестидесятників, в боротьбі за встановлення незалежного українського державства.

Ключові слова: Ярослав Дзыра, історик, шестидесятник, радянське державство, тоталітарна влада, шевченківство.

Natalia Loshchynska

Yaroslav Ivanovich Dzyra – Researcher of the Cossacks Chronicles

Contribution of the Ukrainian historian, literary critic, linguist, translator Yaroslav Dzyra to the development of national science, culture, and public national-patriotic movement is explored in the article. The most important milestones of his life's journey are carefully traced. Main part of talented scientist's life, genuine intellectual was in Soviet totalitarian state, where his dignity, belief and ideas needed to be protected in cruel system. The author mentions special role of Yaroslav's father in forming of his strong character – as his father was a participant of the First World War and national liberating fighting of 1918-1921; educated person, who knew several European languages. Talented student was

noticed while studying by his professors P. Pliushch, N. Totska, A. Mohyla and others.

Review of scientific achievements of a young scientist, who published by the age of 40 more than hundred articles, reviews in collections, newspapers, magazines: “Studentski naukovi pratsi”, “Ukraina”, “Literaturna Ukraina”, “Vechirni Kyiv”, “Vitchyzna”, “Vsesvit”, “Dnipro”, “Nashe Slovo”, is made. Main attention is paid to the consideration of two main works of Ya. Dzyra, which became a key achievement and pride of his life: “At the source of the Kobzar’s Word”, “Register of the Zaporizhzhia Army of 1649”, which remained unpublished.

Except for scientific, his social political activity is observed – his patricians in the sixties movement, fighting for independent Ukraine state.

Keywords: Yaroslav Dzyra, historian, sixties, Soviet state, totalitarian power, Shevchenko studies.

ПЕРЕДМОВА ДО ПУБЛІКАЦІЇ СТАТТІ Я. І. ДЗИРИ «ДО ПИТАННЯ ПРО ДЖЕРЕЛА АРХАЇЗМІВ У МОВІ ТВОРІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА»

Передмова до статті Я. І. Дзири, що вийшла друком у грудневому номері українського канадського журналу «Нові дні» у 1961 році.

Ключові слова: Я. І. Дзира, Т. Г. Шевченко, С. В. Величка, літопис, історичне джерело, літературний твір, поезія.

Шістдесят років тому – у грудневому номері українського канадського часопису за 1961 рік «Нові дні», що вийшов у Торонто, було опубліковано статтю молодого українського вченого Ярослава Івановича Дзири під назвою «До питання про джерела архаїзмів у мові творів Тараса Шевченка» [3, с. 11–16], передруковану з журналу «Українська мова в школі». Стаття присвячена дослідженню елементів старої української мови у творах Т. Г. Шевченка, запозичених поетом із козацьких літописів, і насамперед, «Літопису» Самійла Величка, та впливу останнього на формування світогляду українського Кобзаря. Дослідження «Літопису» як визначної літературної пам'ятки XVIII ст. стало новим явищем у науковому світі. Вибір теми був не випадковим, оскільки Ярослав Іванович на той час був аспірантом Інституту літератури імені Тараса Шевченка АН УРСР [1, с. 825]. Його науковим керівником виступив директор інституту, академік О. І. Білецький, який порадив своєму аспіранту обрати темою майбутньої дисертації «Літопис Самійла Величка як літературний твір» [5, с. 23].

Уже на початку роботи над темою Я. І. Дзира помітив тісний зв'язок, що існував між «Літописом» С. Величка та поезією Т. Г. Шевченка. Це стало справжнім відкриттям у шевченкознавстві та історичній науці. Воно дозволило по новому оцінити літературну спадщину «Літопису» Самійла Величка, що став джерелом знань для великого поета і, трансформувавшись у поезії Кобзаря, опосередковано вплинув на становлення усїєї постшевченківської української культури (починаючи від літератури й закінчуючи народним мистецтвом). Відкриття, зроблене Я. І. Дзирою, вразило О. І. Білецького. Він вирішив включити доповідь аспіранта

Я. І. Дзири для участі в конференції до сторічних роковин смерті Т. Г. Шевченка. Як науковий керівник, О. І. Білецький сформулював і назву доповіді – «Літопис Самійла Величка і творчість Тараса Шевченка», що стала темою дисертації. Однак з ідеологічних мотивів виступ був заборонений. Не дивлячись на це робота продовжувалась. Її результатом стала поява у 1961 р. уже згаданої статті, спершу в журналі «Українська мова в школі», а наприкінці року – в українському часописі в Канаді. Навіть для досвідченого вченого, не те що для молодого дослідника, публікація матеріалів досліджень за кордоном була доволі ризикованим кроком, що невдовзі дав про себе знати.

У травні 1962 р. значно доопрацьовану та змінену статтю було надруковано у журналі «Вітчизна» під іншим заголовком – «Творчість Шевченка і Літопис Величка». У ній дослідник розвинув та конкретизував свої ідеї, збагативши їх наочністю, образністю, фактологічним матеріалом. У серпні того ж року в «Літературній Україні» вийшов відгук академіка О. І. Білецького (на момент появи статті його вже не було серед живих) з приводу важливості роботи свого учня. Редактором останньої у той час був П. А. Загребельний, який не міг пропустити повз увагу всю важливість цього дослідження, бо і сам, під час написання роману «Я, Богдан», звернувся до цієї унікальної писемної пам'ятки – «Літопису» С. Величка. О. І. Білецький писав: «Як не дивно, до Дзири ніхто з дослідників не помітив, як уважно читав Шевченко цей літопис, що так вплинув на уявлення поета про минуле України, беручи з Величка і освітлення постатей окремих гетьманів, і багато іншого аж до окремих образів, порівнянь і метафор. Талановите дослідження-відкриття Ярослава Дзири – справжнє нове і важливе слово в нашому шевченкознавстві». Але відгук у «Літературній Україні» вже не міг врятувати Я. І. Дзиру від неприємностей через його наукове відкриття та публікації за кордоном. Відтоді розпочалися життєві поневіряння Ярослава Івановича, що тривали до 1994 р. і про які писали М. Ю. Брайчевський, М. Ф. Дмитрієнко, С. І. Білокінь, О. І. Гуржій.

Дослідження, на перший погляд далеке від політики, збурило найбільш одіозну частину радянських діячів від науки (М. З. Шамота, І. К. Білодід, С. Д. Зубков, В. М. Русанівський), оскільки йшлося не просто про літописне джерело чи фонетику давньої української мови, а про постать Т. Г. Шевченка. Публікація ма-

теріалів за кордоном, а особливо у виданнях української діаспори, викликала неабияке роздратування радянської влади, навіть у тих випадках, коли матеріали не містили жодної викривальної інформації щодо радянської дійсності чи будь-якої антирадянської пропаганди. Для автора це могло мати трагічні наслідки – починаючи від доган і викликів у певні органи з вимогами дати «пояснення», колективного цькування з боку своїх колег, аж до звільнення з роботи із подальшою заборонаю проводити наукові дослідження та друкуватися у тогочасних виданнях.

Тема дослідження Я. І. Дзири опинилася в самісінькому епіцентрі «ідеологічної боротьби». Після смерті О. І. Білецького новим директором Інституту літератури став сумнозвісний М. З. Шамота [6, с. 293]. На Ярослава Івановича як із роздертого міху посипалися звинувачення у «буржуазному націоналізмі», його було виключено з інституту. Після закінчення аспірантури він майже рік був безробітним, його висилали з Києва, забороняли друкувати наукові статті. Через одинадцять років після першої публікації Ярославу Дзири і зовсім був перекритий шлях до історичної науки.

Не дивлячись на те, що з моменту появи статті Я. І. Дзири пройшло уже достатньо багато часу, вона і зараз є актуальною, і, на превеликий жаль, маловідомою. У статті вміщені цитати з листування Т. Г. Шевченка із О. М. Бодяньським, М. Д. Іванишевим, листування М. О. Максимовича з М. П. Погодіним, спогади П. О. Куліша, що висвітлюють знайомство поета з «Літописом» С. Величка. Зроблений порівняльний аналіз поезії Т. Г. Шевченка з окремими розділами «Літопису», від співставлення лексем і до оцінок певних історичних подій та персоналій, у таких творах, як «Чигрине», «І мертвим, і живим...», «Великий льох», «Заступила чорна хмара», «Осії. Глава XIV», «Юродивий». Я. І. Дзира був переконаний, що для написання своїх творів Т. Г. Шевченко використовував окремі історичні події, надихаючись при цьому козацькими літописами, серед яких головним був «Літопис» С. Величка. Стосовно «Літопису» С. Величка та його значущості Я. Дзира застосував у статті вищий ступінь порівняння з префіксом «най» («найцінніший», «найзрозуміліший», «якнайтісніше» тощо). Коментуючи твір С. Величка в «Історіографічних дослідженнях в Українській РСР», Я. І. Дзира писав: «Літопис Величка зробив великий вплив на творчість Т. Шевченка, на історичні

погляди поета так само як літопис Самовидця – на П. Куліша, а Граб'янки – на М. Костомарова» [4, с. 223].

На превеликий жаль робота, яку готував Ярослав Іванович – «Біла джерел Кобзаревого слова» – була заборонена до друку [2, с. 157]. Тож аби хоч якось заповнити цю прогалину в дослідженні «Літопису» С. Величка та його впливу на українську літературу, пропонуємо ознайомитися зі статтею видатного українського вченого-енциклопедиста, історика, джерелознавця Я. І. Дзири. Цією передмовою до статті хотілося віддати шану видатному українському дослідникові Ярославу Івановичу Дзирі, якому 2021 р. мало б виповнитися 90 років.

Подаємо статтю так, як вона була опублікована у канадійському виданні, із збереженням стилістики, правопису та відповідним до того часу оформленням посилань.

Джерела та література

1. Білокінь С., Дмитрієнко М. Ярослав Іванович Дзира (12.05.1931 – 21.08.2009): [Некролог] / С. Білокінь, М. Дмитрієнко // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 13/14. Укр. археографічний збірник. Т. 16/17. – К.: Український письменник, 2009. – С. 824–832.
2. Дзира Я. Десятиріччя творчого спілкування / Я. Дзира // «Істину встановлює суд історії»: зб. на пошану Ф. П. Шевченка: в 2-х т. / [ред. кол.: В. Смолій та ін.]. – К., 2004. – Т. 1: Джерела (Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки. Вип. 10). – С. 150–164.
3. Дзира Я. До питання про джерела архаїзмів у мові творів Тараса Шевченка / Я. Дзира // Нові дні: Універсальний ілюстрований місячник. Рік XII. Ч. 143. – Торонто, 1961. – Грудень. – С. 11–16.
4. Дзира Я. Самійло Величко та його літопис (До 300-річчя від дня народження літописця) / Я. Дзира // Історіографічні дослідження в Українській РСР: зб. ст. – Вип. 4 / [відп. ред. І. О. Гуржій]. – К.: Наукова думка, 1971.
5. Дмитрієнко М. Портрет історика очима його колег / М. Дмитрієнко // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. – К., 2002. – Ч. 8–9. – Част. 1. – С. 23.
6. Гуржій О. Іван Костянтинович Білодід / О. Гуржій // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика / [ред. кол.: С. І. Білокінь, В. М. Даниленко (відп. ред.), О. В. Добржанський та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України, 2016. – Вип. 21. – С. 290–301.

Віталій Яремченко, Алла Лавріненко

Передмова до статті Я. І. Дзири

«До питання про джерела архаїзмів у мові творів Тараса Шевченка»

Про Я. І. Дзиру у передмові до публікації статті, що вийшла друком у грудневому номері українського канадського журналу «Нові дні» в 1961 році.

Ключові слова: Я. І. Дзира, Т. Г. Шевченко, С. В. Величко, літопис, історичне джерело, літературний твір, поезія.

Vitalii Yaremchenko, Alla Lavrinenko

Foreword to the Article of I. Ya. Dzyra “To the Question of Archaisms source in Language of Taras Shevchenko’s Works”

Concerning Ya. I. Dzyra in foreword to publication of article that had been printed in December number of Ukrainian Canadian magazine “Novi Dni” in 1961.

Keywords: Ya. I. Dzyra, T. H. Shevchenko, S. V. Velychko, chronicle, historic source, piece of literature, poetry.

До питання про джерела архаїзмів у мові творів Тараса Шевченка

У статті вперше в шевченкознавстві визнано «Літопис» С. Величка важливим джерелом для творів Т. Шевченка на історичну тему. Автор визнає поета знавцем та дослідником давньої української літератури і книжної мови.

Ключові слова: Т. Шевченко, О. Бодяньський, П. Куліш, М. Погодін, літопис Величка, Святе Письмо, архаїзми, давня книжна мова.

Творчість Т. Шевченка знаменувала собою новий історичний етап у розвитку української літератури та української літературної мови. Поезія Шевченка, його мова якнайтісніше зв'язані з народом, виражають думки, прагнення і сподівання народу.

Від поезії Шевченка віє безмежною любов'ю до трудящих і жагучою ненавистю до їх гнобителів та самодержавства. Щоб зробити твір найзрозумілішим для народу, поет вживав у своїй мові ті слова, які були близькими для простого читача. Мова творів Шевченка – це синтез вікових надбань усієї розмовної, пісенно-фолкльорної і кращих зразків книжної української мови в їх еволюційному розвитку.

Досі мало говорилося про Шевченка як великого знавця давньої української мови. Архаїчні елементи в його творах пояснювалися здебільшого впливом Біблії. Дослідники вважають, що, запозичуючи архаїзми із біблійних джерел, поет переусвідомлював їх і вводив у свої твори для глибшого розкриття ідеї. Проте, якщо уважно придивитися до цих джерел, то в них не можна знайти тієї різноманітності й багатства давньої лексики та фразеології, яку зустрічаємо у мові Шевченкових творів.

Звідки ж черпав Шевченко таку велику кількість елементів старої мови і чому вважав за потрібне вводити їх у мову свої творів? Чи кожний такий елемент він обов'язково переусвідомлював? На ці питання можна дати відповідь, якщо уважно ознайомитися з тими книжками, які читав Шевченко.

Маємо на увазі насамперед чотиритомний козацький літопис канцеляриста Війська Запорізького Самійла Величка (початок XVIII ст.). Літопис Величка – одна з найцінніших пам'яток давньої української літератури та історіографії, у якій охоплено події з 1648 по 1700 р. У літописі вміщено велику кількість оповідань, легенд, віршів, побудованих на значному фактичному матеріалі, а також на власній фантазії автора-художника. Сам літописець був освіченою людиною, володів кількома іноземними мовами, тривалий час (1690 – 1708 рр.) служив канцеляристом у генеральній канцелярії Війська Запорізького. Мова літопису високохудожня, а сам твір пройнятий народним гумором, дотепністю. Тут знаходимо багато приказок, прислів'їв. Зміст літопису передано за допомогою художніх образів, порівнянь, метафор і т. ін.

Досі цей літопис не привертав уваги шевченкознавців, хоча він є важливим джерелом творів Шевченка на історичну тему, написаних поетом протягом 1844–60 рр. Проте уважне вивчення літопису та історичних творів Шевченка переконує, що поет читав літопис Величка в рукописі в 1844–46 рр.¹ Це підтверджують і зв'язки поета з особами, що були добре обізнані з рукописом літопису і працювали в той час над ним. Важливою щодо цього є така згадка М. Максимовича в листі до М. Погодіна від 21 лютого 1859 р.: «З задоволенням пригадую той вечір у п. Костомарова, на початку 1846 р., на Старому Києві (розрядка наша. – Я. Д.), коли він прочитав мені тільки що написаний свій вступ до історії Богдана Хмельницького... (Тоді ж я вперше побачив і твій дорогоцінний літопис Величка, який було доручено для видання п. Костомарову від Тимчасової Комісії)»².

1843–1845 рр. О. Бодянський готував до друку рукопис літопису Величка в Московському «Обществі Истории и Древностей». Але через гонорар між власником рукопису Погодіним і Бодянським відбулася гостра суперечка, і 1845 р. Погодін рукопис забрав. Саме у той час (1844 і 1845 рр.) Шевченко двічі був у Бодянського і цікавився літописом Величка. Але лист Шевченка про літопис Величка не зберігся. Маємо тільки листа-відповідь Бодянського Шевченкові від 25 жовтня 1845 р., де читаємо: «А щодо літописі, то її я вже не маю теперечки у себе. Навісний хазяїн взяв її ік собі, побачивши, що з нею не можна нашого брата так одурити, як би йому хотілося. Не знаю, що і як з нею започне, знаю тільки, що за дурницю ніхто нікому не стане робити...».

Таким чином, стає зрозумілим, що у листі мова йде саме про літопис Величка і що «навісний хазяїн» — це власник рукопису Погодін. Крім того, у Бодяньського був свій власний список літопису Величка, зроблений з погодінського у 1842–1845 рр.

А П. Кукліш у спогадах про М. Костомарова на підставі свідчення останнього прямо пише, що, коли Шевченко 1845 р. жив «на Старому Києві», він зачинився у «свою келію» і читав «різні українські літописи..., пише один вірш кращий за інший... козацьких ясновельможних гетьманів називав варшавським сміттям...»³.

Безсумнівно, що тут ідеться саме про рукопис літопису Величка. Ми тільки не знаємо, чиїм списком користувався Шевченко, — Бодяньського чи Погодіна. Список Погодіна перебував тоді у Київській Археографічній комісії, де працював і Шевченко.

Пізніше Шевченко недарма просить М. Іванишева⁴ вислати літопис Величка на місце заслання. «Писав ще я в Київ Іванишеву, щоб прислав мені летопись Величка, так от уже другий рік жду не дождуся», — скаржитья поет у листі від 1 травня 1854 р. з Новопетровська до О. Бодяньського в Москву. З цим же проханням Т. Г. Шевченко двічі звертається і до Бодяньського: «Я думал, думал, да и выдумал вот что: поиздержись немного узника ради и пришли мне летопись Конисского или Величка, великое скажу тебе спасибо. Со времени моего изгнания я ни одной буквы не прочитал о нашей бедной Малороссии, а что знал о ее минувшем прежде, то и малое быстро забываю, и твой подарок будет для меня истинною радостью. (Новопетровское укрепление, 1852 г., ноября 15-го)».

Про літопис пише поет і П. Кулішеві⁵ та ін.

Відомо, що в бібліотеці Шевченка лишилось три томи цієї книжки, які він читав і вивчав.

Отже, факти свідчать про те, що Шевченко, очевидно, вивчав літопис Величка 1845 р. в Києві, перед тим побіжно ознайомившись з ним у Москві на початку 1844 р. через О. Бодяньського⁶.

Працюючи в Археографічній комісії, Шевченко вивчав і багато інших історичних документів про минуле України. Так, відомо, що деякі історичні матеріали поет возив із собою і вони були відібрані у нього при арешті 1847 р. На засланні Шевченко продовжує цікавитися козацькими літописами. Так, у листі до О. Бодяньського від 3 листопада 1854 р. поет пише: «Спасибі тобі ще раз

за літописи, я їх вже напам'ять читаю (розрядка наша. — Я. Д.), оживає моя мала душа, читаючи їх!».

Але з друкованим літописом Величка Шевченко познайомився аж 1858 р., про що він згадує в «Журнале» від 20. III. 1858 р.: «пошел к уральскому козачине Савичу. Взял у него летопись Велички, которую он получил от О. М. Бодянского два года тому назад для пересылки (мне) и держал у себя сам не знает с каким намерением».

Літопис Величка, що його читав Шевченко в 1844–1846 рр. у рукописі, змінив уявлення поета про недалеке минуле України. Поет вивчав літопис Величка у розквіті свого творчого таланту, коли він взявся за перо сатирика. У цей час він все більше цікавиться соціальними проблемами, розуміння яких неможливе без вивчення історії народу. І в цьому значною мірою йому допоміг літопис Величка.

Майстерність Величка як художника та ідеї літопису, безперечно, захопили поета. Через те з цього твору Шевченко запозичив для своїх творів окремі сюжети, художні образи, порівняння, метафори, геніяльно переусвідомлював їх, надавши їм широкого узагальнення і сучасного поетові політичного звучання («Чигринне», «І мертвим, і живим...», «Великий льох», «Заступила чорна хмара та білу хмару», «Осії. Глава XIV» та ін.).

Навіть літери заголовків рукописної збірки «Три літа» нагадують графічне зображення загаловків літопису Величка.

У поезії «Чигринне» (Москва, 1844), яка, слід гадати, написана під впливом літопису Величка, знаходимо текстуальну близькість художніх образів із поетичними місцями передмови літописця. У літописі читаємо: «... на шляху нам в походѣ войсковомъ лучилися, видѣхъ едни малолюдніе, другіе весма пустіе, розваленніе, к землѣ прилпнувшіе, зъплѣсняліе, непотребним биліем заросліе, и тилко гнѣздящихся в себѣ зміев и розних гадов и червей содержащіе. Поглянувши паки видѣхъ пространніе тогбочніе Украиню Малоросійскіе поля, и розлегліе долини, лѣси и обширніе садове, красніе дубрави, рѣки, стави, і езера запустѣліе, мѣхомъ, тростіем и непотребною лядиною заросліе... Видѣхъ же к тому на розних там мѣстцах много костей челоувѣческих сухих и нагих, тилко небо покров себѣ имущих и рекох во умѣ: хто суть сія? Тѣх всѣхъ еже рѣхъ пустих и мертвих насмотрѣввшисья поболѣх сердцем и душею...»⁷

У Шевченка:

А я, юродивий, на твоїх руїнах
Марно сльози трачу, заснула Україна.
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла.
В калюжі, в болоті серце прогноїла
І в дупло холодне гадюк напустила,
А дітям надію в степу оддала»⁸.

Старі слова Шевченко лишає незмінними тільки з художньою настановою. У наведеному уривку треба було перекласти старі книжні слова народною українською мовою, щоб розширити їх значення, переусвідомити і надати їм гострого, сучасного поетові політичного звучання: розваленні – руїни, зплѣсняліє – цвіллю зацвіла; непотребним билієм заросліє – буряном укрилась і т. д.

Із двох синонімів «змів» і «розних гадюк» він вибирає другий – «гадюк», хоч у його творах не раз зустрічаємо і слово «змія», навіть діалектне «гадина» на означення паскудної, підступної людини.

У дальших рядках цієї поезії Шевченко вказує і на своє ставлення до літопису Величка та історичного минулого України.⁹

Поет не обмежувався літературною мовою свого часу, а коли було потрібно, він брав на озброєння архаїчні елементи із давньої книжної мови або з чужоземних мов. Шевченко блискуче володів мистецтвом використання старих слів.

Якщо простежити за архаїзмами у Шевченка, то можна побачити, що до 1844 - 1845 рр. їх у творах поета майже немає. Широке вживання книжних мовних елементів у творах Шевченка періоду 1845 - 1847 рр. пояснюється великим інтересом поета до історичних джерел з минулого України, зокрема під час його праці в Київській Археографічній комісії.

Ми не відкидаємо й того факту, що одним із джерел творчості Шевченка були книжки Святого Письма. Проте, як уже зазначалося, літопис Величка вплинув на уявлення поета про минуле України. З нього Шевченко запозичив для своїх творів деякі сюжети, характеристику постатей окремих гетьманів, художні образи, тропи і под. Так, наприклад, по пам'яті 1848 р. на підставі літопису Величка Шевченко написав поему «Заступила чорна хмара та білу хмару». До цього часу в шевченкознавстві не вста-

новлено джерел, якими користувався поет при написанні цього твору.

У тих джерелах, які, безсумнівно, знав Шевченко, знаходимо неприхильне ставлення до Дорошенка і співчуття Самойловичеві. В історичних піснях і думках ці образи не дістали якоїсь певної оцінки. Джерелом, у якому збігається оцінка історичної діяльності Дорошенка і Самойловича з тією, що дає Шевченко, є літопис Величка.¹⁰ Поет називає гетьмана «дурним Самойловичем», а Величко – «Сарданапалом»¹¹, «іже гетманствовати любит, а з перин делѣкатних, як щур, вилѣзти и взятися за оружје до оборони отчизни от волков кримских не хочет...» (т. II, стор. 391).

Більше того, – хід подій при зреченні Дорошенка від гетьманства в літописі і в поезії Шевченка один і той же: наступ турків і татар, виступ з-за Дніпра Самойловича та Ромодановського, рада в Чигирині, ухвала здатись та ін.

Зустрічаємо навіть спільні слова в поемі і в літописі, де описуються ці події: гетьман –попович, попенків, клейноди, Сосницю і т. п.

Цілком зрозуміло, що не випадковим у цій поемі є вислови еліко мога, вража сила і под., бо не один раз вони зустрічаються на сторінках літопису. Також свідомо поет уживає подібні архаїчні форми і в усіх інших творах, починаючи з 1844 р.

У поемі «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм» (1845 р.), на написанні якої теж позначився літопис Величка, зустрічаємо слова: ненародженим, в Україні, дружнєє, посланіє, создав, незрящих, скверніте, титла, ясновельможний, срамотна і под.

Під впливом літопису Величка Шевченко змінив своє ставлення до гетьманів і переоцінив недалеке минуле України.

Означення для гетьманів ясновельможний у поемі «Гайдамаки» Шевченко вживає в позитивному пляні, але це ж слово в поемі «І мертвим, і живим...» використовує для характеристики зневажливого ставлення і осуду тих гетьманів, що були «рабами», «підніжками» царів, королів. Саме таку оцінку діяльності гетьманів не раз подибуємо в літописі Величка.

Слово титла¹² в рядках

«Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова,

Не минайте ані титли,
Ніже тії коми»¹³.

розкривається в іншому значенні, ніж досі було прийнято в шевченкознавстві¹⁴. Поет закликає вивчати історію України за першоджерелами. І Шевченко мав на увазі насамперед літопис Величка, який 1845 р. був ще в рукописі, з титлами.

Таким чином, слово титла набрало свого конкретного змісту.

Виклавши у дальших рядках свої історичні погляди за літописом Величка, поет в кінці ще раз закликає:

«Отак і ви прочитайте,
Щоб не сонним снились
Всі неправди, щоб розкрились...»¹⁵.

На підставі літопису Величка можна вважати, що в словах «Як німець покаже та до того й історію нашу нам розкаже», Шевченко мав на увазі насамперед німецького історика Самійла Пуфендорфа, праці якого для Величка були одним з головних джерел для написання літопису.

Поема-містерія «Великий льох» теж пов'язана з оповіданням-містерією Самійла Величка про сатира і чортів. Зміст оповідання такий: один сатир, що довго жив у великому лісі, переляканий уночі силами природи, спостерігав із дуплястого дерева за збіговиськом чортів, на якому Люципер розповів про всю попередню історію боротьби чортів з християнством, у тому числі з його головною опорою – козацькою Україною. Тут він скомпонував способи боротьби чортів за цілковите знищення України разом з Чигирином.

Поема-містерія «Великий льох» перегукується із оповіданням Величка насамперед у спільності ідейній, у формі тощо. У Величка виступають сатири і чорти, у Шевченка – пташки-душі і ворони. Алегоричні «ворони» у поемі Шевченка діють тими способами, які скомпонував Люципер на зборищі чортів. Отже, такий образ із цієї поеми, як

«Через мост идет черт,
А коза¹⁶ по воде,
Быть беде, быть беде!»

тільки тоді можна по-справжньому зрозуміти, коли прочита-ти згадане оповідання про сатира і чортів.

Такі фразеологізми із поеми «Великий льох», як «Чи чортма й тепер нічого...», «Так на чорта ж їх на горах ставить?», «Чорт-зна

що провадить» і под. теж, мабуть, – відгомін оповідання Величка, де чорти є алегоричними персонажами.

У своїх поемах «Великий льох» і «Марія» Шевченко двічі використовує на першій погляд два однакові образи – символи «мітли».

«Мітла з востоку
Над самим Віфлеємом, боком,
Мітла огненная зійшла».

Цей образ узятий із Біблії в первісному його значенні: тобто під час народження Христа над Віфлеємом, як символ, зійшла зірка-комета, яка вказувала місце, де народився Христос.

У поемі «Великий льох» образ «мітли» можна правильно розкрити, тільки прочитавши літопис Величка. Він значно складніший і виконує велику ідейну функцію. Це символ всенародного гніву, близької визвольної боротьби народних мас:

«Он бачите: над Києвом
Мітла простяглася, –
І над Дніпром і Тясмином
Земля затряслася...
То близнята народились...»

Цією «мітлою» будуть зметені з лиця землі під керівництвом «нового Гонти» всі гнобителі українського народу. У такому саме розумінні цей образ «мітли» зустрічається в тому місці літопису, де йдеться про самий початок визвольної війни українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького проти польської шляхти: «Второй знак – мѣтла, албо розька, не иное что могол предвозвѣщати, точію сіе, іж многии от земнородних всякого чина челоуѣков, за своя беззаконія, мѣли тогда, тоєю ж гнѣва Божія розгою ударени бити. А мѣтлою не тилко от началств своих, но и от временнія жизни сея ізметенними zostати»¹⁷.

Ось такого образу «мітли» – символу всенародного гніву і перелякались «ворони», та, об'єднавшись, полетіли «поки сліпі люди» на розправу з одним із близнят, що буде «як той Гонта, катів катувати».

У літописі Величка, як і в інших історичних джерелах, знаходимо таке ж емоційне та стилістичне вживання лексики, яку в творах Шевченка виконують так звані «архаїзми». І в поемі «Великий льох» зустрічаємо поряд з іншими рисами, властивими давній українській літературі, і звичайні давні книжні слова та

історичні назви: Радзівілл Потоцький, Жовті Води, Берестечко, живущі, проклятуці, древності, миряни, ярчук і под.

Через те ще раз підкреслюємо: Шевченкові не потрібно було переусвідомлювати кожне старе слово, оскільки воно саме в такому значенні зустрічається в давній книжній українській мові.

У цій же поемі-містерії «Великий льох», як і в інших творах, Шевченко пише про силу й ролю золота та грошей: «Я золотом розтопленим заллю йому очі» («Великий льох», стор. 302), «Із нор золото виносить, щоб пельку залити неситому!» («Сон», стор. 244 - 245).

І Величко на сторінках, присвячених ролі золота, підкреслює те саме: «ибо для сребра и злата не тилко з них кождій (гетьман і старшина. – Я. Д.) дал бы виколоти око, але брата и отца своего не пощадѣл бы; якож мѣл бы жаловати матки погибающей Малой Россіи» (т. II, стор. 36).

Вплив літопису Величка помітний і на поезії «Осії. Глава XIV» (1859), яка тільки своєю назвою пов'язана з іудейським пророком Осією.

У перших рядках цього вірша читаємо:

«Погибнеш, згинеш, Україно!
Не стане знаку на землі!
А ти пишалася колись
В добрі і розкоші! Вкраїно!»¹⁸.

С. Величко в зв'язку з великою спустошеністю України не один раз повторював свій афоризм: «паде, паде, красная Козацкая Украина тогобочная, аки древній оній Вавилон, град великий». А «добр» і «розкоші» тут же і в інших місцях автор присвячує не одну сторінку в своєму літописі.

У творах Шевченка треба відрізнити елементи давньої книжної української мови від офіційних канцелярських і церковнослов'янських. Офіційні канцеляризми Шевченко вживає з метою іронії та викривання царських указів і інших документів. Церковнослов'янізми у Шевченка – це насамперед епіграфи із Святого Письма, заголовки окремих поезій тощо. У деяких випадках Шевченко запозичає тільки корені давніх слів і граматично оформляє їх за сучасною йому ортоєпією, цим самим лексично збагачуючи українську мову.

Ряд прикладів з поезії «Осії. Глава XIV» рек (замість рекл), речете, матернього, чреві, пламенний, кроткий, ветхее, древле і т.

ін.) за фонетичним оформленням треба вважати давніми книжними українськими словами, бо так вони і вимовлялися українським читачем, скажімо XVI - XVIII ст. Але тут же Шевченко залишає: розтленная, розтленное, безчестіє тощо. Слово – глава безліч разів зустрічаємо і в давній українській мові, і в творах Шевченка.

Можливо, що якби такою мовою не писалися та друкувалися старі українські книжки, то Шевченко і не вживав би так багато архаїчних елементів у мові своїх творів.

У давній українській літературі, як і в Шевченка, широко вживалися цитати й уривки із Святого Письма.

У поемі «Юродивий» Шевченко в сатиричному пляні використовує біблійний образ «всевидящого ока»:

«А ти, Всевидящее Око!
Чи ти дивилося звисока,
Як сотнями в кайданах гнали
В Сибір невольників святих,
Як мордували, розпинали
І вішали. А ти не знало?
І ти дивилося на них
І не осліпло?! Око, око!
Не дуже бачиш ти глибоко!» («Юродивий»).

Саме в такому приблизно значенні зустрічаємо цей образ і в літописі Величка: «Аще ѥ видѣ Всевидящее Око Божественное злодѣяніе Суховѣево и многое людем невинним от него и от помощников его Татар Крымских, по обоих сторонах Днѣпра стануло бѣдствие и разореніе, обаче не даде на него жезла своего и не попусти ему з невѣгласами Козаками, к нему з городов Украинских прилѣпшили чрез Татар расхищенну и в неволю Крымскую отвѣденну быти»¹⁹.

В оповіданні-містерії, яке послужило головним джерелом для поеми Шевченка «Великий льох», Величко переусвідомив біблійні образи. Люципер говорить: «Але оставмо пречъ стародавніє з вѣку отъ Него (Бога. – Я. Д.) шкоди и кривди наши, которіє всегда были и суть славни: ижъ против ко насъ помагаль челоувѣковѣ, и чрезъ него никчемну и бездѣлну творилъ и творилъ силу нашу, потому давши, намъ в посмѣхъ и поруганіе, которій предъ лицемъ нашимъ яко слуга мѣлъ свою преклоняти вію»²⁰.

Шевченко ж, добре знаючи Святе Письмо, навпаки, взяв цю думку в оригіналі епіграфом до своєї поеми «Великий льох»: «Положил еси нас поношение соседом нашим, подражнение и поругание сущим окрест нас. Положил еси нас в притчу во языцах, покиванию главы в людех» (Псалом 43, стор. 14 і 15).

Як бачимо, явище запозичення архаїчних елементів у творах Шевченка не просте і не проходило прямолінійним шляхом, а є досить складним творчим процесом геніяльного художника.

Про глибоке знання Шевченком давньої книжної української мови свідчить і те, що поет мав намір перекласти українською мовою цілу поему «Слово о полку Ігоревім». У листі до О. Бодяньського від 1 травня 1854 р. він писав з цього приводу: «Бачиш, у мене давно вже думка заворушилась перевести його, те слово («Слово о полку Ігоревім». —Я. Д.) на наш милий, на наш любий український язык...» Далі, у цьому ж листі поет дякує Бодяньському за переслані літописи: «Спасибі тобі, друже мій милостивий, за летописи, получил я їх от Головачова всі до одной й тепер собі здоров прочитую потрохи». У літописі Величка найчіткіше в українській літературі та історіографії до Шевченка визначаються і поняття «Україна» та «український народ». Ці назви у літописі виступають як цілком визначені територіяльні і національні категорії.

Таким чином, геніяльний Кобзар не сліпо копіював живу народну мову, а протягом цілого життя працював над нею, відбираючи як з народньої, так і з старої книжної мови все те, що вважав за найкраще і найцінніше.

На нашу думку, не слід звужено називати церковнослов'янізмами, або слов'янізмами, давні архаїчні форми і слова у мові творів Шевченка. Точніше їх треба визначати як елементи давньої книжної української мови; джерелом її для поета були пам'ятки української давньої літератури та історії.

Вживання у творах Шевченка архаїчних елементів не обмежується Біблією, а насамперед пов'язане з давньою книжною українською мовою.

Отже, відзначаючи роль Т. Г. Шевченка в розвитку української літературної мови, слід пам'ятати, що він був і великим знавцем давньої книжної мови і елементи її свідомо використовував у своїх творах.

(«Українська мова в школі», ч. 5, вересень – жовтень, 1961, Київ).

Джерела, література, коментарі

1. Літопис Самійла Величка було знайдено в Москві в 1840 р. Можна гадати, що Шевченко ще в 1843 р., познайомившись з М. Максимовичем, чув про літопис Величка, оскільки Максимович добре знав цей рукопис. Літопис Величка надруковано Київською Археографічною комісією (т. I, 1848, т. II, 1851, т. III, 1855), коли Шевченко був на засланні.
2. **М. Максимович**, Собр. соч., К., 1876, т. I, стор. 399.
3. Журн. «Новь», СПб, 1885, т. IV, Ч. 13, май, стор. 66 - 67.
4. М. Іванишев – член Археографічної комісії, яка 1845–1848 рр. за його участю готувала до друку літопис Величка, разом з Іванишевим 1846 р. Шевченко працював на розкопках.
5. Лист до П. Куліша від 5 грудня 1857 р.
6. 1844–45 рр. Шевченко двічі пише до О. Бодяньського про літопис Величка (див. листи О. Бодяньського до Т. Шевченка від 9 липня і 25 жовтня 1845 р.).
7. Пам'ятки українського письменства, Сказаніе о войнѣ козацкой з поляками Самійла Величка, К., 1926, т. I, стор. 3.
8. Тут і далі цитуємо за виданням: Тарас Шевченко, Повне зібрання творів в десяти томах, Вид-во АН УРСР, К., 1951, т. I, стор. 227–228, розрядка наша – Я. Д.
9. Див. Там же, стор. 228.
10. **Самоил Величко**, Лѣтопись событий..., К., 1851, т. II, стор. 391–398.
11. У поемі «Юродивий» Шевченко Сарданапалом називає царя Миколу I.
12. Титло – особливий значок над словом, який у церковнослов'янському письмі означає скорочення.
13. Там же, стор. 334.
14. Раніше вважалося, що Шевченко під словом «титли» мав на увазі позначки в церковнослов'янських текстах. Проте титла вживалася і в рукописах козацьких літописів XVII–XVIII ст. Очевидно, саме про них і говорить Шевченко. Насамперед, на нашу думку, йдеться про літопис С. Величка.
15. Там же, стор. 336.
16. Можливо, що сатир в уяві Шевченка це коза, оскільки сатира зображували з козячими копитами, шерстю, рогами і под.
17. **С. Величко**, Літопис, т. I, К., 1926, стор. 32.
18. **Тарас Шевченко**, т. II, стор. 327.
19. **Самоил Величко**, Лѣтопись событий..., К., 1851, т. II, стор. 177.
20. Там же, стор. 404.

Ярослав Дзира

До питання про джерела архаїзмів у мові творів Тараса Шевченка

Стаття є першим твором у шевченкознавстві, де визнано «Літопис» С. Величка важливим джерелом для творчості Т. Шевченка на історичну те-

матику. Автор визнає поета знавцем і дослідником давньої української літератури та книжної мови.

Ключові слова: Т. Шевченко, О. Бодяньський, П. Куліш,
М. Погодін, літопис Величка, Святе Письмо, архаїзми, давня
книжна мова.

Yaroslav Dzyra

To the Question of Archaisms source in Language of Taras Shevchenko's Works

The article is the first work in Shevchenko studies, where “The Chronicle” by S. Velychko’s named as an important source for T. Shevchenko’s works in historic field. The author declares the poet as a researcher of ancient Ukrainian literature and books language.

Keywords: T. Shevchenko, O. Bodianskyi, P. Kulish, M. Pohodin,
chronicle by Velychko, holy Writ, archaisms, ancient book lan-
guage

Вірш «За байраком байрак» Тараса Шевченка і «Літопис» Самійла Величка

Стаття присвячена пошуку історичних джерел, використаних Т. Шевченком для написання вірша «За байраком байрак» (1847 р.) із циклу «В казематі».

Ключові слова: Т. Г. Шевченко, С. В. Величка, Я. І. Дзира, байрак, літопис, історичне джерело, вірш, поезія.

У 60-х роках ХХ ст. талановитий науковець Ярослав Дзира працював над темою «Літопис Самійла Величка як літературний твір». У своєму дослідженні молодий учений значну увагу приділив ретельному аналізу впливу саме цього літопису на творчість Т. Г. Шевченка. Йому вдалося простежити зв'язок поезій: «Великий льох», «Чигрине», «І мертвим, і живим...» та інших з окремими фрагментами твору С. Величка. Це наукове відкриття змусило дослідників більш уважно придивитися до письмових джерел, з котрих великий поет черпав своє натхнення [6, с. 11–16].

У контексті наукових пошуків Я. І. Дзири не меншої уваги заслуговує вірш Т. Г. Шевченка «За байраком байрак» із циклу «В казематі», написаний у квітні – травні 1847 р.

На думку ряду дослідників, у основі цього відомого поетичного твору лежав узагальнений історичний сюжет про українських гетьманів, що розпачувалися за власні амбіції та військові послуги татар українськими бранцями. Так, літературознавець Ю. О. Івакін у коментарі до вірша «За байраком байрак» писав: *«Про якого саме гетьмана тут йдеться, сказати з певністю не можна. Слова «запродав... у ярмо християн» підказують, що цей гетьман спілкувався з татарами або турками, віддав їм на поталу українське населення. Таких гетьманів, що спиралися на збройну силу татар і турків у боротьбі зі своїми суперниками і власним народом, відомо в історії кілька: І. Виговський, П. Дорошенко, Юр. Хмельницький та ін. Поет, можливо, тому й не назвав на ім'я гетьмана, що описане в баладі явище було типовим для цілої доби української історії (друга половина XVII ст., після смерті Б. Хмельницького)... Про те, як закликані гетьманом*

татари і турки разом з гетьманцями грабували й полонили населення українських сіл та міст, Шевченко міг читати і в козацьких літописах, і в історичних працях» [7, с. 10]. Для прикладу, Ю. О. Івакін наводив цитати із «Історії Русів» про гетьманство І. Виговського та Ю. Хмельницького, де згадувалися подібні епізоди: *«Виговський, все не моглиш преклонить в свое послушание малороссиян, начал руйновать их селения прямо неприятельски и побравши бывшие без обороны города и местечки: Зиньков, Лютеньку, Сорочинцы, Богачку, Устимовку, Ярески, Веприк и многие другие, отдал их татарам на грабеж и пленение»; «(Крымский хан) по рекомендации его [Ю. Хмельницького – авт.] ходил с татарами для грабежа в Задесенскую Малороссию и разорил тогда города... и многие другие селения»* [7, с. 10–11]. Подібні епізоди є й в інших місцях «Історії Русів», зокрема, в описі протистояння гетьмана Дорошенка з Суховієнком та Ханенком. Під час їх переслідування П. Дорошенко біля Жовтих Вод потрапив у руки своїх ворогів і загибель його *«була неминуча»*. Однак несподівано гетьмана звільнив з полону кошовий І. Сірко: *«... Г він [Дорошенко] вернулся на Белоцерквщину и роташував своїх Татар на зимові квартири; а вони, подякувавши йому за те по-татарськи, забрали в полон своїх господарів з їхніми родинами і пішли на Крим. Хоча ж за те скаржився Дорошенко Дворові Султанському, але нічого на те не одержав, і сказано: «Отакий є хліб Татарський і їхня платня»* [3, с. 222].

Імовірно, на той час Ю. О. Івакін уже познайомився із роботою Я. І. Дзири і мусив відзначити у своїй монографії, що Т. Г. Шевченко міг читати й «Літопис» С. Величка, де йшлося про «бідкування України» за часів гетьмана П. Дорошенка: *«... Татаре союзники Дорошенкови, набравши плънниковъ християнскихъ по обохъ сторонахъ Днепра, вожували ихъ въ своя страни, будто предъ очима Дорошенковими, черезъ Чигринъ, и для тихъ невольниковъ своихъ въ людей Чигринскихъ за ремгънъ хлѣбъ вымгънювали. Къ тому и саміе Чигринскіе жителъ, если то естъ правда (оле безумія ихъ и вражди пагубнія!), зъ Татарми часто сдружившись и на конгъ ихъ встѣвши, в сюю Днепра сторону вторгали»* [7, с. 11].

Коментар вказував на значне зрушення у шевченкознавстві та спробу пов'язати поезію Кобзаря з історичними джерелами під впливом відкриття, зробленого Я. І. Дзирою. Однак, розбираючи хід історичних подій, Ю. О. Івакін залишив поза увагою вживання самого слова «байрак» до означення місця події.

Ми спробуємо зупинитися на розборі останнього, оскільки саме слово «байрак», що позначало місце дії, стало *nomen appellativum*, головним конструктивним елементом вірша, його центральною частиною під час звертання до непростого історичного минулого України.

Слово «байрак» неодноразово згадується в історичних джерелах: у «Літописі Самовидця» натрапляємо на урочище «**Княжий байрак**» під час опису битви на Жовтих Водах навесні 1648 р.: «*И [польське — авт.] войско, осаженное будучи в степях, не могуци витривати, рушило табором оттоля ку **Княжим Байраком** оборонною рукою, уступаючи назад ку городом, але в том отході не пощастило їм, бо не допустивши оных до тих **Княжих Байраков**, почала орда с козаками табор їх розривати. А в тіе **Княжіе Байраки** запровадивши войско козацкое піхоту, покопали рови, до которих пришовши табур войска польского, змішалися, и там усе тоє войско розбито*» [5, с. 50]. Цей епізод не має відношення до теми розгляду, оскільки у ньому відсутня згадка про українських бранців, відданих на поталу татарам з гетьманської волі.

У «Літописі» гадяцького полковника Г. Грабянки слово «**байрак**» згадується у контексті народного прислів'я: «*Що лоза то й козак, а де байрак, то по сто й двісті козаків там*» [4, с. 21], або уже згаданий **Княжий байрак** в описі подій часів Хмельниччини [4, с. 33].

У «Історії Русів» слово «**байрак**» вживається як термін, що позначає або форму рельєфу, або територію, яку можна використати під час ведення військових дій: «*Природні байраки та високі гори*»; «*Засів в очеретах та байраках*»; «*Користуючись байраками та хащами*»; «*Ховалися в хащах та байраках*». Для прикладу: описуючи події протистояння І. Виговського з М. Пушкарем на початку 1658 р., невідомий автор «Історії Русів» писав: «*Пушкаренко засів із військами своїми в лісах і байраках між Опішнею і Будищами*». Проте, і в згаданому джерелі відсутні епізоди, де згадувалося б взяття татарами ясиру як «винагороди» за надані українським гетьманам військові «послуги» у словосполученні зі словом «**байрак**» [3, 318 с.].

У «Літописі» С. Величка є згадки про чотири байраки. Три з них пов'язані з трагічними подіями, про які літописець писав: «*...з причини двох людей, нового тоді гетьмана Виговського і полтавського полковника Мартина Пушкаря, запалав і набрав своєї сили ... великий вогонь внутрішніх чвар та кровопролиття...*». Саме околиці

Полтави та землі Полтавського полку стали епіцентром кривавої уособиці. Яків Барабаш *«напав на тих сербів за долиною Голтвою під Диканькою, якраз проти Рогу Жукового Байраку»* (27 січня 1658 р.) [1, с. 228]. *«Соколячі Байраки»*, *«Жуківський»* або *«Жученковий Байрак»* згадуються в описі подій травня – червня 1658 р., що стали фіналом протистояння гетьмана І. Виговського з М. Пушкарем [1, с. 231]; *«Ізученків байрак»* – у зв'язку із сумнозвісними подіями 1668 р., у ході змагань між гетьманами П. Дорошенком та І. Брюховецьким, і вбивством останнього під Диканькою [2, с. 79].

Найбільше сюжет вірша *«За байраком байрак»* перекликається із описом С. Величком подій, що відбувалися під Полтавою на початку літа 1658 р. За *«Літописом»* І. Виговський, *«залишивши під Соколячим Байраком орду»*, вирушив з основними військами ближче до Полтави, перейшовши на своєму шляху *«Жуківський Байрак»*. Гетьман розташував полки на горі між селами Жуки та Рибці, *під «протяжи свій обоз... аж до Жученкового Байраку»* [1, с. 231].

Як пише літописець, І. Виговський, після розгрому М. Пушкаря, *«перш ніж рушити з Полтави, ... відпустивши Карач-бея з татарами до Криму, дозволив йому винагородити свій труд ясиром з Полтавського повіту. Ясиру була набрана велика сила...»*. Однак, після того, як вірні гетьману полки підняли бунт та обступили татар, *«орда вимушено відпустила весь ясир на волю...»* [1, с. 232].

Вірш Т. Г. Шевченка *«За байраком байрак»* поетично переказує рядки з *«Літопису»* С. Величка:

*За байраком байрак.
А там степ та могила...*

І далі:

*... Як запродав гетьман
У ярмо християн,
Нас послав поганяти...
По своїй по землі
Свою кров розлили
І зарізали брата...*

Тут і позначення території, і опис страшних подій, коли *«кров'ю брата»* платили за амбіції гетьманів та полковників:

*... Крові брата впились
І отут полягли
У могили заклятій ... [5, с. 306].*

Вірш «За байраком байрак» багато років тому став актуальною темою для досліджень... До нього прямо чи побіжно звертались дослідники життя та творчості Т. Г. Шевченка.

Професор П. І. Зайцев у ґрунтовній біографії «Життя Тараса Шевченка» визначив провідну думку вірша «За байраком байрак»: «[Т. Шевченко – авт.] *Написав маленьку баладу на історичному тлі – «За байраком байрак», у якій втілює у фантастично-романтичному образі трьох сот залятих козаків, що їх рідна «земля не приймає», ідею вічної кари за злочин проти нації» [8, с. 198].*

Слідом за П. І. Зайцевим уже згаданий Ю. О. Івакін також називав цей вірш «романтичною баладою», однак у той самий час вказував на притаманний Т. Г. Шевченку своєрідний погляд на історію України. Серед сучасних науковців цікаве припущення висловив професор П. М. Кралюк, вважаючи, що вірш «За байраком байрак» присвячений трагічним подіям битви під Берестечком 1651 р., коли триста козаків залишилися прикривати відступ товариства і загинули на полі бою:

*Нас тут триста як скло
Товариства лягло
І земля не приймає*

Цитату «земля не приймає» автор дослідження пояснює тим, що на полі довго ще білили кістки козаків, які можна було бачити і за часів Т. Г. Шевченка. На думку П. М. Кралюка, поет для написання віршів, міг використати почуті під час подорожей розповіді та думи про ці події [9, с. 247].

Як тут не згадати поезію, присвячену трагедії Берестечка «Ой чого ти почорніло, зеленеє поле?», написану під час перебування на Косаралі (Кос-Аралі)?

Я. І. Дзира відзначав помітний вплив першоджерел на історичну поезію та прозу Т. Г. Шевченка. Дійсно, ми знаємо Кобзаря як поета, письменника, художника, але крізь призму дослідження та відкриття, зробленого Ярославом Івановичем, постає образ глибокого знавця рукописів, першодруків, давньої української літератури.

Спроба дослідити історію написання вірша нав'язана висловлюванням невідомого автора, розмішеним на сторінці інтернет-ресурсу «Вікі» про те, що «*Тарас Шевченко на мотив повстання, бою в урочищі Жуків Байрак, написав вірш «За байраком байрак» з циклу «В казематі».*

Джерела та література

1. **Величко С. В.** Літопис / С. В. Величко; [пер. з книжн. укр. мови, вст. ст., комент. В. Шевчука; відп. ред. О. Мишанич]. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – 371 с.
2. **Величко С. В.** Літопис / С. В. Величко; [пер. з книжн. укр. мови, комент. В. Шевчука; відп. ред. О. Мишанич]. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2. – 642 с.
3. Історія Русів / [пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука]. – К.: Рад. письменник, 1991. – 318 с.
4. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / [пер. із староукр.]. – К.: Т-во «Знання» України, 1992. – 192 с.
5. Літопис Самовидця [текст] / Я. І. Дзира. – К.: Центр учбової літ-ри, 2020. – 208 с.
6. **Шевченко Т. Г.** Кобзар / [вступ. ст. О. Гончара]. – К.: Дніпро, 1980. – 306 с.
7. **Дзира Я.** До питання про джерела архаїзмів у мові творів Т. Шевченка / Я. Дзира // Нові дні. – 1961. – Рік XII. – Грудень. – Ч. 143. – С. 11–16.
8. **Івакін Ю. О.** Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії 1847–1861 рр. / Ю. О. Івакін. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 10–11.
9. **Зайцев П.** Життя Тараса Шевченка / П. Зайцев. – Харків: Прапор, 1994. – 198 с.
10. **Кралоук П.** Генієм опромінені дороги (Рівненська область) / П. Кралоук // Україна Тараса Шевченка: іст.-краєзн. нариси / [упоряд.: Р. В. Маньковська, В. М. Мельниченко; гол. ред. О. П. Реєнт]; Мін-во культ. України, Нац. Спілка краєзн. України. – Харків: Фоліо, 2014.

Алла Лаврінєнко, Віталій Яремченко

Вірш «За байраком байрак» Тараса Шевченка і «Літопис» Самійла Величка

Стаття присвячена пошуку історичних джерел, використаних Т. Шевченком для написання вірша «За байраком байрак» (1847 р.) із циклу «В казематі».

Ключові слова: Т. Г. Шевченко, С. В. Величко, Я. І. Дзира, байрак, літопис, історичне джерело, вірш, поезія.

Alla Lavrinenko, Vitalii Yaremchenko

Poem “Ravine by ravine” by Taras Shevchenko and “The Chronicle” by Samiilo Velychko

The article is dedicated to looking for historic sources, used by T. Shevchenko during writing poem “Ravine by ravine” (1847) from “In prison” circle.

Keywords: T. H. Shevchenko, S. V. Velychko, Ya. I. Dzyra, ravine, chronicle, historic source, poem, poetry.

Велика Багачка: дата заснування та найдавніша історія містечка

Про дату заснування та найдавніший етап історії містечка Багачка на Пслі.

Ключові слова: козацький час, Велика Багачка, Багачка, слобода, Клосинський Ян, Різдвяно-Богородицька церква, 1630 рік.

Визначення дати заснування будь-якого населеного пункту є одним з найважливіших завдань для його історико-культурного розвитку. Особливо важливим це є для історичних населених місць, що затверджені Постановою Кабінету Міністрів України № 878 від 26 липня 2001 р.

Давні населені пункти Полтавщини, що в XVII – XVIII ст. функціонували як полково-сотенні центри, а нині — є існуючими селищами чи містами, — можна розподілити на дві групи: 1) давньоруські «гради», які були перезаселені наприкінці XVI – у XVII ст., та 2) фортеці, що були засновані на необжитих місцях у XVII ст.

Автором в обох напрямках вже здійснено чимало досліджень щодо найдавніших укріплень Полтавщини, де поряд із описовими частинами археологічних пам'яток подаються сучасні уявлення щодо часу заселення чи перезаселення тієї чи іншої фортеці. Такими є, наприклад, Лукім'я [18], Яблунове [24], Сенча [19], Гребінка [23] у Посуллі, Говтва [17; 23] і Хорол [22] у Псільському басейні, Старі Санжари [20], Рублівка [21], Котельва [16] в Поворсклі.

Одним із таких населених пунктів Полтавщини, що відноситься до другої групи (заселені за козацької епохи) є сучасне селище Велика Багачка. Примітно, що майже всі дати заснування населених пунктів, які зазначені для історичних населених місць у вищезазначеній Постанові КМУ 2001 р., є недостовірними: особливо вражає те, що найбільше помилок міститься не для більш віддаленої в часі давньоруської доби, а саме для містечок XVII ст.

Така ж доля спіткала й Велику Багачку, якій у зазначеній Постанові «виділена» дата заснування — кінець XVI — початок XVII ст. Причому навіть недостовірної інформації, звідки ця дата могла бути взята для підготовки документу державного рівня, віднайти не вдалося й дотепер. Саме тому при підготовці Історико-архітектурного опорного плану Великої Багачки, в якому автор входить до складу укладачів, було проведене історичне дослідження з метою встановлення так би мовити «коренів» заснування містечка.

Для досягнення зазначеної мети був залучений корпус документів, зокрема — дані з Головного архіву давніх актів у Варшаві (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, — далі AGAD) [3; 4], а також раніше опубліковані джерела [2; 6; 14]. Важливою для історіографії вивчення пам'ятки залишається й мапа 1648 р. Г. Л. де Боплана [1], де Багачка показана як «слобода, нова осада», відповідно до розшифровки умовних позначень.

Окремі джерела з історії містечка опубліковані в наукових дослідженнях чи історичних розвідках, та були певною мірою вже проаналізовані. Такими є, наприклад, робота О. І. Левицького, присвячена історії головної церкви Багачки та церковним старожитностям у ній [9], праці Д. Вирського [5] та В. Кривошеї [8].

Першим дослідженням, де в тій чи іншій мірі приділялася увага часу заснування Багачки, була праця Л. Падалки [13]. У контексті вивчення Середнього Придніпров'я її історію побіжно досліджував Д. Вирський [5]. Історія селища та мікрорегіону відображена у краєзнавчих роботах Ю. Осовського [11; 12], хоча й тут ми не маємо чіткої постановки завдання встановлення дати заснування селища, а наведена найдавніша згадка про нього (1629 р.) є помилковою.

Таким чином, досліджуване питання до моменту підготовки Історико-архітектурного опорного плану містечка [7] залишалося фактично не вирішеним. Уже в зазначеному документі, за результатами роботи колективу авторів, було визначено найбільш точну для сьогодення рівня знань дату заснування населеного пункту.

Наразі найдавнішим джерелом про осадження місця, де пізніше з'явилося містечко Велика Багачка, є документ, даний у Варшаві й датований 20.09.1630 р., що має назву «Nadanie pustego uroczyszcza Bohaczka “z gruntami, polami Bałakłyka, Rudka

nazwanemi do tej pustoszy Bohaczka wymierzonymi” nad rzeką Psłem w woj. kijowskim, w administracji mirhorodzkiej, Janowi Kłosińskiemu i jego żonie Elżbiecie Wyszkwowskiej» (перекл.: Надання пустого урочища Богачка з грунтами, полями Балакліка, Рудка званими, до тієї пустоші Богачка виміряними, над річкою Пслом, у воєводстві Київському, в адміністрації Миргородській, Яну Клосинському та його дружині Ельжбеті Вишковській) [AGAD. MK, Ks. 178, k. 189–190].

Д. Вирський у Київських гродських книгах віднайшов запис від 12.01.1633 р., де йде мова про те, що «пана Івана Клосинського село Богачка діличне» («Pana Iwana Kłosinskiego wieś Bohaczka Dziedziczna») [5, с. 46].

Люстрація Київського воєводства 1636 р. описує у складі Канівського староства Богачку вже як містечко і нову слободу (тобто, звільнену від податків), що знаходиться у держанні того ж Я. Клосинського, відповідно до королівського привілею. На той час у містечку нараховувалось 39 підданих, згадувався фільварок при населеному пункті, млинок, що приносили 128 флоринів прибутків [2, с. 223–224].

26.01.1637 р. датоване підтвердження від нового короля Владислава IV [перше дарування 1630 р. було від Сигізмунда III] пожиттєвого права на володіння пустого [на 1630 р., на час появи першої грамоти] урочища Богачка над річкою Пслом для Яна Клосинського, та його другої дружини Софії Заборовської («... pustego uroczyszczka Bohaczka nad rzeką Psłem w woj. kijowskim, administracji mihorodzkiej, dokonanego przez Jana Kłosińskiego z pierwszej żony, Elżbiety Wyszkwowskiej, na osobę jego obecnej żony, Zofii Zaborowskiej») [AGAD. MK, Ks. 181, k. 146v–147v].

З цього ж документу дізнаємося, що Я. Клосинський отримав ці землі від Сигізмунда III, зокрема, за роботу зі збільшення «dochodów z saletry» [3, с. 84], — прибутків від добування селітри, — що свідчить про належність шляхтича до верхівки адміністрації «Селітряної держави». Також ім'я другої дружини Я. Клосинського, — Софії Заборовської, урочки волинських шляхтичів, — схиляє Д. Вирського до думки, що й сам Ян був родом також із Волині [5, с. 45].

У цьому ж документі згадуються ті ж самі поля «Bolchlika» (виправлено з «Bolahlka») та «Rudka», а також право на користування ближніми озерами [3, с. 84]. Кілька слів про зазначені

урочища: якщо топонім Балакліка/Болахліка однозначно можна локалізувати як майбутнє сотенне містечко Балаклійка, сучасне Балаклія, то «Рудка» пізніше (й тим паче нині) губиться серед «польових топонімів».

Зважаючи на те, що згодом (1646 р.) той же Я. Клосинський став осадником нового містечка Білоцерківка, розміщеного на межі його володінь за королівської згоди [AGAD. MK, Ks. 189, k. 507–508v; 4, s. 172–173], можна припустити розміщення цієї майбутньої фортеці саме на ґрунтах урочища «Рудка», котре фігурує в документах 1630-х рр. До того ж, тут, у місці впадіння р. Гнилиці до Псла, існувало багато боліт, відносно до яких, зазвичай, і застосовувався подібний топонім. Хоча осадження Білоцерківки — це предмет іншої, сподіваємося, майбутньої публікації.

Незабаром, 20.03.1637 р. був виданий документ про «дозвіл на фундацію містечка Богачка на місці слобід тієї ж маєтності Янові Клосинському і надання тому містечку різних вольностей та привілеїв, зокрема, двох торгових днів на тиждень (у вівторок та суботу) та права проведення чотирьох ярмарок, а також дозвіл робити мед, варити пиво та продавати їх зі звичайними податками [AGAD. MK, Ks. 181, k. 209v–211].

Найважливішим із-поміж наведеного є вказівка на те, що містечко Багачка лежить на однойменній річці, від найменування якої й отримало свою назву («... nad rzeką Psioł (Pslem) i rzeczką Bohaczka, od której wzięła nazwę...» [3, s. 107]. Тож маємо чергове підтвердження не лише назви гідроніму, а й прикладу переймання назви населеного пункту від більш давньої власної назви річки.

У цьому ж документі згадуються «границі містечка з хуторами», що окреслювали межі Багачанських маєтностей Клосинського:

1) вгорі по Пслу — по протилежну сторону від річок «Dolina Pułdrankowa i Tuch Rudka». Гідронім «Тух» зустрічається на багатьох топографічних картах, починаючи з середини XIX ст., впадає річечка з лівого боку Псла навпроти Устивиці [напр.: 15];

2) униз за течією до «Szymkowej Mogiły, na Szymków Przewóz i Bałaklika Rudka» [3, s. 107]. «Балаклійка Рудка» — безумовно, це сучасна однойменна річка, що впадає у Псел з правого боку біля містечка з такою ж назвою. Шимковий Перевіз, як і Шимкова Могила, що мала розмішуватися десь поряд, достовірно на разі

не локалізуються. Але наявність давньої переправи біля сучасного с. Красногорівка, якою за даними дослідників давньоруської доби користувалися ще князі у XI–XIV ст., впевнюють, що зазначений топонім належить саме цій місцині.

Важливим видається і той факт, що до власних назв річок, якщо такі є (Тух, Балаклійка), долучається топонім «Рудка», щоб, швидше за все, позначити маловодність цих річок. Звичайна «Рудка», згадувана до цього, тут не фігурує. А так, як тут описуються лише правобережні ділянки, вчергове впевнюємося, що «Рудка» без додаткового топонімічного визначення — це лівобережна частина маєтностей Клосинського.

Статус містечка, зафіксований у документі 1636 р., вже передбачав наявність для зазначеного населеного пункту певних укріплень. Цікаво, що дозвіл на їх будівництво («дозвіл на фундацію містечка») був виданий лише 1637 року, що й ми бачимо вище. Як здається, практика надання подібних прав пост-фактум, як й у даному випадку на фундацію містечка, було звичним явищем того часу.

Із занесених до гродських книг 6 червня 1646 р. даних дізнаємося, що Іван Проскур-Сущинський отримав королівський привілей на добра містечка Богачка над р. Пслон поблизу Миргорода [5, с. 70, 95]. За зауваженням Д. Вирського, це так звана «Oblata», тож оригінальний привілей Владислава IV мав бути підписаний раніше [5, с. 80]. Під тим же роком (5.09.1646 р.) маємо й декрет короля з наказом про те, щоб І. Проскура пану Клосинському у володінні містечком Багачка жодного насилля не чинив. Про заволодіння тим же І. Клосинським містечком Багачкою є скарга І. Проскури 21.10.1646 р. [5, с. 80–81].

Подібне «двовладдя» у володінні одним і тим же маєтком чи «добрами» — не рідкість для тих часів, адже документалістика при королівському дворі часто-густо перенадавала ті чи інші землеволодіння іншим землевласникам, «забуваючи» при цьому, що в них уже існували «господарі». Так, наприклад, «добра Богачка всіма Білоцерківкою та Балакліка» (щоправда, із зазначенням розміщення їх у Житомирському повіті, котрі, безперечно, є помилкою) за документом 19.01.1649 р. надавалися жовніру Миколайові Зацвіліховському (куму Б. Хмельницького, який перейшов на початку Хмельниччини на сторону короля [AGAD. MK, Ks. 191, k. 7–7v]).

Важливим є позначення Багачки («Вогако») на мапі 1648 р. Г. Л. де Боплана [1] як «слободи, нової осади», відповідно до розшифровки умовних позначень. Зважаючи на загальноприйнятту традицію того часу надавати право осадження слободи на 20 років, можемо стверджувати, що заснування населеного пункту відбулося не раніше 1628 року.

Достовірно можна стверджувати про розміщення у містечку Богачка сотенної адміністрації Полтавського полку лише з 1649 р. (за компутом-реєстром після Зборівської угоди). На той час до населеного пункту було приписано 256 чоловік, сотником був Іван Гузій [6, с. 36–40].

19 грудня 1650 р., після потепління дипломатичних відносин між Гетьманщиною та Річчю Посполитою в результаті укладення Білоцерківської угоди, Самійло Голуб отримав грамоту Яна-Казимира на слободи Богачку та Білоцерківку в Миргородській волості [8, с. 65]. Фігурування вказаного населеного пункту як «слободи», дає підказку про час його заснування не раніше 1630 р., адже більшість слобід тоді давалися на 20 років. Це, в цілому, узгоджується з попередніми даними.

Під 1654 р. у реєстрі козаків Багачанської сотні Полтавського полку згадується «Город Богачка Церков Рождество Прес[вя]тої Б[огороди]ци» [14, с. 63]. Зазначена духовна обитель була і на разі є головною церквою населеного пункту. За даними О. І. Левицького, дерев'яна Різдвяно-Богородицька церква була побудована у 1852 р. замість такої ж дерев'яної, зведеної 1710 р. [9, с. 38]. Аналогічні дані наводять В. О. Мокляк і В. А. Павленко [10].

У цій церкві на поч. XX ст. був іконостас, влаштований у 1738 р. за кошти сотника багачького Андрія Стефановича. Але найцікавішим серед церковних старожитностей виявився портрет, що зберігався у храмі: на ньому містилося зображення козака й підпис: тут представилася Михаїл Браславец, козак его королевской милостию, умер року божого 1644 декембрия 15 дня» [9, с. 38]. З усього цього маємо найдавнішу згадку про мешканця (крім його власників-шляхтичів) Багачки XVII ст.

Отже, осадження сучасної Великої Багачки можна точно зафіксувати за 1630 роком. Хоча досить часто засвідчуючі це документи видавалися вже пост-фактум (як ми бачимо, зокрема, за документами 1636–1637 рр. щодо статусу містечка), але окремі з них дають підстави стверджувати про те, що у 1628 р. та до

19.01.1630 р. тут осади ще точно не було, адже Багачка рахувалася у пізніших документах як слобода.

Таким чином, на сьогоднішній день визначення дати заснування містечка за історичними джерелами визначається досить точно — 1630 рік. Доволі рідкісним для більшості населених пунктів Полтавщини, заснованих у першій половині XVII ст., є факт встановлення точної дати надання права на осаду, — 20 вересня. Ця дата, на наш погляд, є найбільш прийнятною для відзначення у майбутньому дня містечка. Цікаво, що нині День Багачки святкується 23 вересня, тому таке «зміщення» дати буде не лише логічним, а й історично справедливим. До речі, не існує й надмірних ускладнень для його «зміщення» в часі.

Зазначений факт, сподіваємося, буде врахований місцевою громадою і владою, адже на разі загальноприйнятою є тенденція до відзначення днів населених пунктів саме за датою/днем їх заснування, якщо така є відомою.

Джерела та література

1. *Delineatio Generalis CAMPORUM DESERTORUM vulgo UKRAINA, Cum adjacentibus Provinciis Bono publico erecta. per Guilhelum le Vasseur de Beauplan S.R.M. tici Architectum militare et Capitaneum; S.R.M.tis Sculpt: Guilhelmus Hondius fecit, Gedani, 1648.*
2. *Lustracye Królevszczyzn ziem ruskich Wołynya, Podola i Ukrainy z piérwszej połowi XVII wieku / Wydał A. Jablonovski // Źródła dziejowe. — Warszawa, 1877. — T. V. — 226 s.*
3. *Sumariusz Metryki Koronnej Księga Wpisów MK 181z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie / opracował Janusz Dąbrowski // URL: <https://historia.uj.edu.pl/documents/11050764/140970702/2SumariuszMK181.pdf/685e2354-6046-436c-9444-db50a257388d>.*
4. *Sumariusz Metryki Koronnej Księga Wpisów MK 189z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie / opracował Janusz Dąbrowski // URL: <https://historia.uj.edu.pl/documents/11050764/140970702/11Sumariusz11MK189.pdf/331397a2-5b3b-43dc-b9ea-c8c1012af07f>*
5. **Вирський Д.** «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го / Дмитро Вирський. — Вид. 2-ге. — К. : Вид. дім «Києво-могилянська академія», 2011. — 681 с.
6. *Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII – XVIII ст. / [упорядк. В. О. Мокляка]. — Т. I: Компуті та ревізії Полтавського полку. Компут 1649 р. Компут 1718 р. — Полтава : АСМІ, 2007. — 400 с.*
7. *Історико-архітектурний опорний план смт Велика Багачка Полтавської області з визначенням меж і режимів використання зон охорони*

- пам'яток та історичних ареалів / ПОГ «Інститут культурної пам'яті»; К., 2019 // Робочий архів ЦОДПА. — 106 арк., додатки.
8. **Кривошея В.** Генезалогія українського козацтва. Нариси з історії козацьких полків / Володимир Кривошея. — Вид. 2-ге, доповн. — К. : Вид. дім «Стилос», 2004. — 391 с.
  9. **Левицкий О.** Отчет об осмотре старинных храмов в г. Полтаве и в мм. Богачке и Шишаках, Миргородского уезда / О. Левицкий // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. — Книга семнадцатая. Выпуск III / [изд. под ред. Н. П. Дашкевича]. — К. : Типо-Литография Т. Г. Мейнандера и И. И. Врублевского, Пушкинская, 20, 1903. — С. 15–43.
  10. **Мокляк В. О.** Велика Багачка, смт, райцентр. Православної Церкви (з 1990-х — УПЦ МП) громада. Різдвяно-Богородицька церква / В. О. Мокляк, В. А. Павленко // Полтавіка: Полтавська енциклопедія; [ред. кол.: О. А. Білоусько, гол. ред., Т. П. Пустовіт, Ю. М. Варченко та ін.]. — Полтава : Полтав. літератор, 2009. — Т. 12: Релігія і церква. — С. 98.
  11. **Осовський Ю. В.** Велика Багачка: короткий історико-географічний нарис. — Велика Багачка : ВЦ «Археологія» ЦОДПА, 1996. — 136 с.
  12. **Осовський Ю. В.** Великобагачанщина: історико-географічний нарис. — Полтава: АСМІ, 2016. — 263 с.
  13. **Падалка Л. В.** Прошлое Полтавской территории и её заселение: исследование и материалы / Л. В. Падалка; издание ПУАК. — Полтава: тип. Тов-ва Печатного Дела, 1914. — 239 с.
  14. Реєстри Полтавського полку 1654 р. / НАН України, Ін-т істор. України; [упоряд. та авт. вступ. ст. Олександр Алфьоров, Олексій Монькін; відп. ред. Г. В. Боряк]. — К. : Ін-т істор. України, 2017. — 266 с.
  15. Ряд ХХІІІ. Лист 12. Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской. Исправлен по рекогносциров. 1869 г. // Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. [Карты]. — СПб. : Военно-топограф. Депо, 1863–1878. — 1 атл. ([24] разв. л., [1] сб. л.). — Л. 14.
  16. **Шерстюк В. В.** До питання про час осадження містечка Котельва / В'ячеслав Шерстюк // Село Жуки — батьківщина літописця Самійла Величка: зб. ст. та мат-лів Третьої наукової конференції / [ред. кол.: Л. В. Бабенко, С. О. Біляєва, М. М. Кононенко (голова) та ін.; О. Б. Супруненко (відп. ред.)], ЦП НАНУ і УТОПІК; ДКіТ ПОДА; ПКМ імені Василя Кричевського; Полтав. район. рада. — Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2019. — С. 32–37.
  17. **Шерстюк В. В.** Літописний Голтов у Нижньому Попсіллі та його округа / Шерстюк В. В. // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради: зб. наук. пр. Міжнарод. археол. конференції, м. Коростень, 30 вересня — 3 жовтня 2008 р. / У 2-х т. / НАН України, Ін-т ареол. та ін.; [ред. кол.: Моця О. П. (гол. ред.), Івакін Г. Ю., Магомедов Б. В. та ін.]. — Т. 2. — Коростень: МПП «Трида С», 2008. — С. 230–234.

18. **Шерстюк В. В.** Лукіміське городище в нижньому Посуллі / В. В. Шерстюк // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2018 = Anti quities of the Dniپر Left Bank Regions – 2018: зб. наук. пр. Пам'яті Г. О. Сидоренко (1918–1984) / ЦП НАН України і УТОПІК; Ін-т ареол. НАН України; ЦОДПА; ПКМ імені Василя Кричевського; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.) та ін.]. — К.: ЦП НАНУ і УТОПІК; Дивосвіт, 2018. — С. 129–149.
19. **Шерстюк В. В.** Місто Синель-Сенча давньоруського і козацького часу та його округи / В. В. Шерстюк // Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2012: зб. наук. пр. / [ред. кол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. — Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. — С. 160–179.
20. **Шерстюк В. В.** Рештки укріплень сотенного містечка XVII–XVIII ст. в Старих Санжарах / Шерстюк В'ячеслав // Мачуський збірник: зб. наук. пр. Вип. II: Над чумацьким шляхом / Мачухів. КМ; [за ред. А. Гейка]. — Полтава, 2018.
21. **Шерстюк В. В.** Рублівська фортеця XVII–XVIII ст. / В'ячеслав Шерстюк // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / ДКІТ ПОДА; ПКМ імені Василя Кричевського; [ред. кол.: Бабенко Л. Л., Вожаденко В. В., Гаврилюк Н. О. та ін.; Супруненко О. Б. (гол. ред. кол.); Мокляк В. О. (наук. ред.)]. — Полтава : Арбуз, 2019. — С. 107–113. — Кол. вкл. II.
22. **Шерстюк В. В.** Хорол в добу козаччини: заснування містечка та його укріплення / В. В. Шерстюк // Хорольщина: від давнини до сьогодення: зб. наук. пр. та мат-лів конф. / ЦП НАН України і УТОПІК; УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ імені Василя Кричевського; Хорол. район. КМ; [ред. кол.: Н. О. Гаврилюк, Л. О. Гріфен, О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. — Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. — С. 59–69.
23. **Шерстюк В.** Говтвянське та Гребінківське городища пізньосередньовічного часу на Полтавщині / В'ячеслав Шерстюк // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. / [ред. кол.: Телегін Д. Я. (відп. ред.), Титова О. М., Бондаренко І. П. та ін.]; УТОПІК; ЦП НАН України і УТОПІК та ін. — К., 2009. — Вип. 18. — С. 120–127. — (Серія: «Бібліотечка «Часи козацькі»).
24. **Шерстюк В.** Яблунівське городище в долині р. Оржиця / В. Шерстюк, О. Прядко // Археологія & Фортифікація України: зб. мат-лів VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, присвяченої 110-річчю від дня народження Сергій Миколайовича Бібікова та 100-річчю від дня народження Олександра Панкратовича Черниша / [редкол.: О. О. Заремба (відп. ред.), І. О. Старенький, П. А. Болтанюк та ін.]. — Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О. А., 2018. — С. 140–149.

В'ячеслав Шерстюк

Велика Багачка: дата заснування та найдавніша історія містечка

Стаття присвячена визначенню дати заснування й окресленню найдавнішого етапу історії містечка Багачка на Пслі.

Ключові слова: козацький час, Велика Багачка, Багачка, слобода, Клосинський Ян, Різдвяно-Богородицька церква, 1630 рік.

Viacheslav Sherstiuk

Velyka Bahachka: Date of Founding and Ancient History of the Town

The article is dedicated to finding the date of founding and describing the most ancient historic period of Bahachka Town at the Psel River.

Keywords: the Cossacks Time, Velyka Bahachka, Bahachka, village, Klosynskiy Yan, Church of Nativity of Mary, 1630.

Яшлавуз-керман: «Нова фортеця» Кременчука в описі Евлії Челебі

Про опис Кременчуцької фортеці XVII ст. у «Літописі» С. Величка, «Описі України» Г. Боплана та «Книзі подорожей» Е. Челебі.

Ключові слова: Кременчук, Яшлавуз-керман, Челебі Е., Боплан Г., Величко С., фортеця.

У другій половині XVII століття Кременчук вже твердо посідає роль важливого сотенного міста на Лівобережжі. 1661 року за наказом гетьмана Я. Сомка Кременчук став полковим містом новоствореного Кременчуцького полку, який проіснував до 1665 чи 1666 років [1, с. 129].

У «Літописі» Самійла Величка Кременчук згадується, як стратегічний пункт боротьби І. Брюховецького проти П. Тетері у 1663 році, якийсь час тут знаходилася ставка останнього, а потім і його залага [2, с. 29].

У 1665 році І. Брюховецький дає згоду московському цареві на розміщення в українських лівобережних містах воєвод із залагами. У Кременчуці передбачалася залага в кількості 300 чоловік [2, с. 50].

Наразі не будемо заглиблюватися у перебіг буремних подій того часу, відомого в історії України під назвою Руїни. Вони добре й детально описані в численних джерелах, у тому числі й «Літописі» С. Величка. Натомість спробуємо знайти у першоджерелах опис тогочасного Кременчука та його фортифікаційних укріплень.

У 1594 році Еріх Лясота залишає запис про «старий земляний замок» у Кременчуці, проте жодного поселення при ньому не згадує [3, с. 188].

Кременчук позначається, як населений пункт на фрагменті карти-врізки Дніпра Радзивілівської карти Великого князівства Литовського, яка була видана в Амстердамі 1613 року [4, с. 38].

В «Описі України» французького інженера Гійома Боплана відомості про Кременчук 1635 року обмежуються одним абзацем:

«Ще нижче, але на московському боці видно Кременчук [Kremierczow], де є зруйнована древня будівля і де я 1635 р. накреслив план замку. Це місце дуже гарне і зручне для проживання. Крім того, це — останнє місто [на Дніпрі], оскільки далі за ним тягнуться безлюдні степи» [5, с. 38].

Як відомо, креслення Кременчуцького замку не збереглося. Достовірно також невідомо, чи було в майбутньому збудовано сам замок за кресленнями Г. Боплана. Історик Д. Вирський, наприклад, вважає, що *«диво сучасної європейської фортифікаційної техніки бастионного типу так і лишилося у кресленнях»* [1, с. 53].

За люстрацією 1636 року, кременчуцькі терени ще *«...лежать пустим полем»*, але Кременчук *«бував колись містечком»* [6, с. 226].

У 1635–1637 роках Кременчук належав ротмістру коронних військ Стефану Рудзькому [7, с. 193] й використовувався, зокрема, як осередок прибуткового рибного промислу.

1638 року Кременчук неодноразово згадується як місто під час опису подій, пов'язаних із повстанням О. Острянина: тут ставляться польські залоги, діє перевіз через Дніпро [8, с. 333]. За повідомленням Ш. Окольського, 1638 року тут також був розміщений королівський гарнізон [9, с. 279].

Разом із тим, жодного опису фортифікацій, де розміщувалися загадані залоги, не збереглося. Єдиним винятком є «Книга подорожей» Евлії Челебі.

Челебі Е. (1611 – 1682?) – відомий османський мандрівник, богослов і письменник. Народився в Стамбулі у шляхетній родині з високим становищем при дворі. Отримав гарну богословську та світську освіту. Багато мандрував, у тому числі й Східною Європою. Залишив 10-томну «Книгу подорожей». У його книгах чимало перебільшень, але вони є цінним джерелом для вивчення історії багатьох країн, у тому числі й України.

Після подорожей Україною з військом кримського хана Е. Челебі залишив різноманітні описи, зокрема, про характер козаків, їх мову і звичаї, з-поміж них також подав опис багатьох фортець, серед яких був і Кременчук.

Фортеця Кременчук в «Книзі подорожей» Е. Челебі згадується двічі. Перший раз під осінню пору 1657 року. Вдруге – кількома роками пізніше (точна дата у записках відсутня).

«[ФОРТЕЦЯ КРЕМЕНЧУК]

Вона стоїть на землі польського короля і підвладна козаку Дорошенку. Це гарна невелика фортеця, збудована з тесаного каменю. Всього війська в ній три тисячі. У фортеці ми бачили тільки один монастир, але в нього не входили. Рухаючись звідти на кіблү* берегом Дніпра, ми минули упорядковані села і за один перехід досягли фортеці Канів» [10, с. 81].

«Опис фортеці Кременчук

Мовою московитів її називають Ясилавуз-керман. Це дерев'яна фортеця. Про те ж, що внутрішня частина фортеці — кам'яна, і про те, що вона підпорядкована гетьману-полковнику, а також про події, які відбулися в 1067 (1656—57) року, т. Е. В той рік, коли ми разом з ханом Мухаммед-Гіреєм ходили в області поляків і билися з табором сина Ракоці, докладно розказано під відповідним роком. Там же є й опис фортеці.

Цього разу, хоча фортеця і виявилася охопленою жорстоким вогнем, вона продовжувала жити і в вогні, як саламандра. Татарські воїни зазнали гарматного обстрілу і не змогли підійти впритул до неї. Однак всі чотири її боки піддавалися обстрілу протягом п'яти днів і п'яти ночей, і, поки вона горіла, татари встигли взяти безмежну і нескінченну кількість полонених і майна із скарбниць. У той же день ми поскакали звідти, захоплюючи по дорозі різну здобич» [10, с. 112].

Виходячи з цього опису, Кременчук мав два рівні укріплень. Внутрішній кам'яний замок невеликих розмірів, але гарний, за оцінкою Е. Челебі мав чотирикутну форму. Всередині розташовувалася церква. Зовнішня фортеця — дерев'яна. Напевне, мова йде про частокіл із вежами на земляному насипу.

Фортеця була озброєна гарматами і мала постійну козацьку залогоу. Е. Челебі називає три тисячі козаків, але цю кількість вважають завищеною, що характерно для перебільшень османського мандрівника. Вище згадувалося про московську залогоу в кількості 300 чоловік, яку планувалося розмістити в Кременчуці 1665 року. Але чи міг він вмістити більшу кількість воїнів?

Про приблизний розмір укріплень можна судити із креслень більш пізньої фортеці, наприклад, 1748 року. Вона була побудована навколо старого укріплення овальної форми 40 сажнів у ширину і 80 — у довжину. Сажень у XVII — XVIII століттях відповідала 2,16 м, тобто стара фортеця займала площу близько 90 на

* Напрямок на Мекку, а точніше на Каабу, якого слід дотримуватись під час мусульманської молитви.

180 метрів. Цілком достатньо місця для залоги, за уявленнями Е. Челебі, навіть зі врахуванням селян із округи, які на час нападу ховалися за стінами замку.

У другій згадці про Кременчук Е. Челебі пише, що «мовою московитів її називають Яшлавуз-керман». В. Тимченко пояснює цю назву від «Яш», що перекладається як волога, кипчацьке «яшлав» відповідає огузькому «яшлак» або «яшлик». Отже, «яшлав» — волога, сирість, сира погода. Афікс «-уз» чітко не визначений. Можливо, останній вказує на прикметник. Тобто, «Яшлавуз-керман» — Сира фортеця [11, с. 10].

Але назву Яшлавуз варто тлумачити інакше. Так, російський лінгвіст Д. Хамуркопаран пояснює частку «яш» від уаґ *кр.-тат., тур., др.-тюрк., уаґ ног.* — «молодий». Як приклад, наводить с. Яшлав (1530 р.) [12, с. 113]. Тобто, «Яш» разом з афіксом множини («Яшлав, Яшлавуз») — «молодого віку», «новий». У Криму існує гірський масив із назвою Яшлав, що походить початково від назви місцевості Яш-даґ (молодий ліс), розміщений на плато.

«Керман» з тюркської означає «фортеця». Отже, «Яшлавуз-керман» — «Нова фортеця». За тією ж аналогією, що Ескі-кермен — Стара фортеця. Або Керман-чик — Маленька фортеця.

Згадаємо, що перший опис Е. Челебі Кременчуцької фортеці зроблений через 22 роки (1657) після того, як Г. Боплан, за його твердженням, намалював тут план замку (1635). Чи була вона збудована саме за цим планом, достеменно не відомо, але для сучасників Е. Челебі це була саме «Нова фортеця» (Яшлавуз-керман), збудована близько 1638 року.

Але як бути з «мовою московитів»? У російській мові слова «яшлавуз» немає. Швидше за все, московити якраз і називали місто «Новая крепость», яке турецькому мандрівнику переклали як «Яшлавуз-керман». Саме так він його й записав до свого щоденника, пізніше використавши при написанні «Книги подорожей».

Джерела та література

1. **Вирський Д.** «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го / Дмитро Вирський. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. — 681 с.
2. **Величко С.** Літопис / Самійло Величко; [перекл. з кн. укр. мови Валерій Шевчук; відп. ред. О. В. Мишанич]. — К.: Дніпро, 1991. — Т. 2. — 644 с.

3. **Лясота Е.** Щоденник Еріха Лясоти зі Стеблева / Еріх Лясота // Мемуари до історії Південної Русі. – Дніпропетровськ, «Січ», 2005. – Вип. 1. – 219 с.
4. **Сосса Р.** Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. / Ростислав Сосса. – К.: Наукова думка, 2000. – 248 с., 36 іл.
5. **Боплан Г. Л. де.** Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. / Г. Д. де Боплан – К.: Наукова думка; Кембрідж (Мас.): Укр. наук. ін-т, 1990. – 256 с.
6. **Jabłonowski A. W.** Źródła dziejowe. T. 5: Lustracye królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku / Aleksander Walerian Jabłonowski. – Warszawa: Gebethner i Wolff, 1877. – 226 s.
7. **Litwin H.** Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648 / Henryk Litwin. – Warszawa, 2000. – 224 s.
8. **Голобуцький В.** Запорозьке козацтво / Володимир Голобуцький. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.
9. **Окольський С.** Дневник Симеона Окольского (1637–1638 г.) / Симеон Окольский // Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896, – Вып. II. – 439 с.
10. **Челеби Э.** Книга путешествия. Крым и сопредельные области. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века / Эльвия Челеби. – Вып. 1: Земли Молдавии и Украины. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 340 с.
11. **Тимченко В.** Турецький мандрівник Евлія Челебі про фортеці Полтавщини середини XVII ст. / Віктор Тимченко; ЦОДПА. – Полтава: Археологія, 2005. – 16 с.
12. **Хамуркопаран Д.** Взаимодействие тюркских и славянских языков в топонимии Северного Причерноморья / Джихит Хамуркопаран. – М.: Ин-т филолог. ФГБОУ ВО «Москов. пед. гос. ун-т», 2017. – 254 с..

Володимир Ейсмонт

Яшлавуз-керман: «Нова фортеця» Кременчука в описі Евлії Челебі

Розглядаються описи Кременчуцької фортеці XVII ст. у «Літописі» Самійла Величка, «Описі України» Гійома Левассера де Боплана та «Книзі подорожей» Евлії Челебі. Обстоюється точка зору, що для сучасників Евлії Челебі Кременчук – це «Нова фортеця» (Яшлавуз-керман), збудована близько 1638 року.

Ключові слова: Кременчук, Яшлавуз-керман, Челебі Е., Боплан Г., Величко С., фортеця.

Volodymyr Eismont

Yashlavuz-kerman: Kremenchuk's «New Fortress» in Evliia Chelebi's Description

About the description of the Kremenchuk fortress of the 17th c. in «The Chronicle» by Samiilo Velychko, «Description of Ukraine» by Guillame Le Vasser de Beauplan and «Book of Travels» by Evliia Chelebi. It is stated that for Evliia Chelebi's contemporaries Kremenchuk was “The New Fortress” (Yashlavuz-kerman), built in c. 1638.

Keywords: Kremenchuk, Yashlavuz-kerman, Chelebi E., Beauplan H., Velychko S., fortress.

Покровська церква 1707 року на Павленках та володіння Тарновських

Встановлені локалізація першої Покровської церкви на Павленках і межі маєтностей родини Тарновських; обґрунтовано розташування центру приполтавського села Павленки до 1864 року.

Ключові слова: Покровська церква, Павленки, родина Тарновських, Павленківська балка.

Балкові утворення є одним із найважливіших організаторів системи розселення населення. Саме біля балок формувалися козацькі хутори і села. Однією з найбільших балкових систем, що зараз повністю розташовується в межах території міста Полтави (а в XVII – XIX століттях – у її передмісті) є Павленківська, на дні якої протікає мала річечка Тарапунька. За впливом на систему розселення населення цю балкову систему можна поділити на чотири частини: 1) північну (Якінчанську); 2) середню (власне Павленківську; тут розташований дендропарк і колишнє село Тарновщина або Дальні Павленки); 3) південну (Чамарин і Бабичів яри й колишнє передмістя Ближні Павленки); 4) східну (Безводну долину або Здихальний яр – біля західного підніжжя Монастирського пагорба).

До Павленківської балкової системи у джерелах XVIII століття відносять ряд хуторів і два села – Павленки й Яківці. Центром села завжди виступала церква. Із давніх джерел відомо, що Покровська церква на Павленках була споруджена в 1707 році. Але де вона знаходилася – до недавнього часу було незрозуміло. Відомо, що за клопотанням громади села у 1864 році нова дерев'яна церква була побудована за версту від старої, на Павленківській площі (у 1903 році біля неї споруджена кам'яна церква, а дерев'яна згодом розібрана).

Знайомство з картографічними матеріалами середини XIX століття дозволило встановити як місце розташування першої дерев'яної церкви на Павленках, що існувала в 1707–1864 роках, так і місцерозташування центру села Павленки XVII – першої половини XIX століття (рис. 1).*

* Ілюстрації до публікації див. на кольоровій вклейці III.

На жаль, за матеріалами численних описів і документів XVIII століття часто важко локалізувати розташування того чи іншого населеного пункту (у зв'язку з обмеженою картографічною базою). У нас і раніше закрадалися сумніви в тому, що Павленки другої половини XIX – початку XXI століть мали ту ж локалізацію, що й Павленки XVII–XVIII століть. Тепер ці сумніви знайшли документальне підтвердження за картографічними матеріалами. На плані 1858 року (рис. 1а) в масштабі показана дванадцята ділянка межування дачі сіл Великі Павленки та Яківці, пожертвована ротмістром Петром Петровичем Тарновським на поминання родичів у відрубне володіння Церкви во ім'я Покрови пресвятої Богородиці, що в селі Великі Павленки [1]. Площа цієї ділянки – близько 1,5 га. Біля церкви розташовувалося кладовище і місце поселення священно- та церковнослужителів. Проекція ділянки на сучасний космічний знімок (GOOGLE-карту) дозволила встановити, що вона зараз відповідає місцезнаходженню парку Полтавської державної сільськогосподарської дослідної станції ім. М. І. Вавилова (рис. 1б).

На жаль, зображення цієї церкви поки що не виявлено, і мало шансів, що колись вдасться знайти її рисунок. За описом [3], перша церква Покрови Пресвятої Богородиці у селі Павленки була триверхою дерев'яною спорудою, зведеною в українському стилі. 1709 року окремо від неї, за дозволом митрополита київського Рафаїла (Заборовського) побудовано дзвіницю, яку 19 червня 1822 року було повністю зруйновано бурею. Споруда цієї церкви перебудовувалася в 1756 і 1830 роках.

Отже, церква була розташована на краю міжбалкового плато (між двома частинами Павленківської балкової системи), біля згину Павленківського яру (так названа на плані ця частина балкової системи). Південніше ділянки, подарованої церкві, також у межах сучасної паркової зони Дослідної станції, за планом 1858 року була розташована садиба і землі колезької регістраторки Ольги Прокопівни Глоби-Михайленко; на північ, у самій балці – поміщицька садиба нащадків полковника Данила Степановича Розлача; на захід, через дорогу – сільський вигін (майдан), а далі – землі того ж Д. С. Розлача. Оскільки у власності Д. С. Розлача перебувало колишнє село, а нині – мікрорайон Полтави Тарновщина (Дальні Павленки), що відділяє землі, подаровані П. П. Тарновським Покровській церкві від основного масиву його

володінь (між Тарновщиною і Шведською Могилою), то маємо непрямі підстави вважати, що ця земля також до 1830-х років належала Тарновським.

Така густа концентрація садиб свідчить про те, що село, назване на планах земельного межування 1858 року Великими Павленками, розташовувалося у Павленківському яру і на прибалковому плато на південь від нього.

На планах 1858 року на південь від Великих Павленок позначені землі села Малі Павленки. Орієнтовна межа між Великими і Малими Павленками пролягала на той час по сучасній вулиці Опитній. Села розділяла територія сучасного Дослідного поля.

Після земельної реформи 1861 року, як уже зазначалося, церква була перенесена на Павленківську площу. Приблизно з того часу бачимо зникнення селянських хат навколо панської садиби П. П. Тарновського. Із 1893 року ця садиба стала власністю М. В. Скліфосовського, купленою як дача для родини доньки – Тамари (Терської), і на новому плані зображена тільки ця дача, без оточуючих хат. Очевидно, населення переселилося із колишніх Великих Павленок ближче до Полтави та в Малі Павленки, розташовані на схилах Чамариного яру (південної частини Павленківської балкової системи).

У другій половині XIX століття спостерігаємо зміни назв населених пунктів, які відображають зміни їхнього статусу. Після перенесення церкви колишнє село Великі Павленки на картах і в звітах стали позначати «деревня Дальние Павленки» або «Тарновщина» (іноді – Малі Павленки). А колишні Малі Павленки стали передмістям Павленки (або Ближніми Павленками).

Після земельної реформи 1861 року поступово змінювалися і власники земельних ділянок. Як уже було зазначено, землі П. П. Тарновського в 1880-х – на початку 1890-х років, в основному, перейшли у власність М. В. Скліфосовського та його дружини Софії. А ділянка, де колись була Покровська церква і навколишні землі, – у власність родини агронома (пізніше – банківського працівника) Л. А. Хітрово та його дружини. На початку 1890-х років останні продали ці землі Полтавському губернському земству для розширення Дослідного поля, а поселення отримало назву «Нового хутора». У 1910–1920-х роках цей хутір і колишній майдан біля нього стали місцем забудови спорудами та будівлями, які існують і донині.

І, насамкінець, коротко про найбільшого землевласника серед поміщиків Павленок і Яківців станом на 1861 рік – Петра Петровича Тарновського та його предків [2]. Походив він із родини козацької старшини; народився в 1803 році у Полтаві. Відставний ротмістр. Мав 213 десятин (237 гектарів) землі – три ділянки площею 127, 81 та 1 десятина. Постійно в своєму маєткові не мешкав, а мав управителя. У родових книгах дворян Полтавської губернії інформації про дітей П. П. Тарновського немає.

Його батько – Петро Васильович Тарновський (1762–?) – попередній власник маєтку на Ближніх Павленках, службу розпочав у 1775 р. підканцеляристом; значковий товариш Полтавського полку (1778–1785), рекомендувався в чин прапорщика, за іншими даними – корнет.

Дід – Василь Іванович Тарновський (1726–?), службу розпочав значковим товаришем (1748–1761); військовий товариш (1761–1773) та осавул (1773–1781) Полтавського полку, полтавський поштмейстер (1765–1773). Мав двір у Полтаві та приїзжий двір у Старих Санжарах. Проживав на Павленках.

Прадід – Іван Григорович Тарновський (близько 1680 – близько 1760), – значковий товариш Полтавського полку (1701–1715), сотник старосанжарський (1715–1722), бунчуковий товариш (1725–1732), сотник 1-ї полтавської сотні (1732–1744). Учасник декількох військових походів. Мав приїзжий двір у Полтаві (1732 р.), шинок, винницю і пасіку в Старих Санжарах, близько 450 підданих у різних селах (у т. ч. 68 – на Павленках), та хутір. Мав синів Павла (?–1736), наказного сотника у кримському поході, і Василя (проживав на Павленках), та доньку Пелагею (1691–1775?).

Джерела та література

1. Геометрический специальный план двенадцатого участка межевания из дачи сел Большие Павленки и Яковцы. Учинено в 1858 году // ДАПО. – Ф. 370. – Оп. 3. – Спр. 4 (1-10).
2. **Кривошея В. В.** Козацька старшина Гетьманщини / Володимир Кривошея. – К.: Стилос, 2011.
3. **Мокляк В. О.** Покровська церква на Павленках / Володимир Мокляк // Полтавіка. – Т. 12: Релігія і Церква. – Полтава: Полтав. літератор, 2009.

Леонід Булава

**Покровська церква 1707 року на Павленках
та володіння Тарновських**

У роботі обґрунтовується локалізація першої Покровської церкви на Павленках; визначене точне місце розташування центру села Павленки до 1864 року; встановлено межі маєтностей родини поміщиків Тарновських.

Ключові слова: Покровська церква, Павленки, родина Тарновських, Павленківська балка.

Leonid Bulava

Pokrovska Church of 1707 in Pavlenky and the Possession of the Tarnowskis

The article substantiates the localization of the first Church of the Intercession in Pavlenky; the exact location of the center of Pavlenky Village until 1864 was determined; the boundaries of the Tarnowski family's estates were established.

Keywords: Church of the Intercession, Pavlenky, the Tarnowski family, Pavlenkivska hollow.

Літопис села Чернечий Яр

Про підготовлену до друку краєзнавчу книгу з історії села Чернечий Яр на Диканщині.

Ключові слова: Величко Самійло, Шевченко Тарас, Чернечий Яр, Великі Будища, Жуків Байрак.

«За байраком байрак, / А там степ і могила...». Хіба краще скажеш про урочище Жукове, що на західній околиці земель навколо села Чернечий Яр? У цих кількох словах Тараса Григоровича оживають в моїх очах і Жуковий Байрак, і Сербине Поле, і сама Могила. Чи не доторкуємося зараз ми до невідомої сторінки біографії Кобзаря, чи то може геніальна його уява так чітко змалювала місце, яке сухо згадане у «Літописі» Самійла Величка?

Коли в лютому 2021 року директор Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського Олександр Супруненко запропонував мені взяти участь у перших наукових читаннях, присвячених Самійлу Величку, і зробити повідомлення про своє дослідження з історії Чернечого Яру, то чесно кажучи, я, навіть, на хвилику розгубився. І дійсно, що є спільного між літописом першого козацького літописця та історією мого села? Адже відстань у часі описуваних подій сягає майже 250 років. Єднає ці роботи хіба що любов до музи історії Клію. Але – то лише на перший погляд, тому, що хоч ви і не знайдете у «Літописі» Самійла Величка ні єдиної згадки про Чернечий Яр, проте там є чіткі описи подій, що сталися на Чернечейській землі року 1658. А це початок доби руїни України, започаткованої полтавським полковником Мартином Пушкарем. Про ці події, звичайно, йде мова і в історії Чернечого Яру.

Запитаєте – а до чого тут Тарас Шевченко? Зачекайте. Про це ще йтиметься далі.

А зараз про книгу.

Присвячена вона пам'яті Панаса Яковича Михайлика, шкільного приятеля мого батька, краєзнавця і патріота рідного краю. Знаю, що він мріяв написати історію Чернечого Яру.

Книга виходить до 350-річчя першої літописної згадки про Чернечий Яр.

Як народився і реалізовувався цей проект?

Я маю товариша Олега Борисовича Кошлатого. Це професійний будівельник, який багато років викладав у Полтавському технічному університеті і майже весь свій вільний час віддавав улюбленому захопленню «тихим полюванням», збираючи гриби. У нашому колі ми його жартома називаємо мікологом. Олегове захоплення не споживацьке, а дуже глибоке, я б сказав, поетичне. У 2011 році Олег Борисович навіть написав власну книгу про гриби в літературі і народній творчості «Увійду я у ліс...». Я його працю ціную і розумію, адже сам грішу трохи цим захопленням, хоч і не так глибоко, як мій приятель. Я не міколог.

Звичайно, Олег Борисович добре знає полтавські ліси і якимось мені похвалився, що роздобув чудові мапи лісів поблизу Полтави. Такі детальні, що на них позначені навіть хати, якщо десь трапляється село. Мапи ці старі, 50-х років ХХ століття. Колись вони були засекречені. Та й сьогодні широкому загалу недоступні. Це вельми смішно, адже нині з космосу на Землі легко можна прочитати газету. Тоді у мене з'явилося бажання знайти таку мапу Чернечого Яру. Захоплювало те, що зроблена вона досить давно і там мали бути хати, які вже не існують, а збереглися лише в моїй пам'яті. Це хвилювало і не давало спокою. Сам же я не мав доступу до відповідних архівів. Тому й звернувся за допомогою до Олега Борисовича, і вже через деякий час з великою радістю тримав у руках чудову мапу, за що й дуже вдячний своєму товаришеві.

Зрозуміло, сам я не міг ідентифікувати всі садиби, але ж дещо пам'ятав. На допомогу прийшли земляки: Юрій Григорович Білаш, Олексій Андріанович Глушко, Людмила Іванівна Галай та інші. Вони й пригадали, хто де жив у 50-ті роки на їхніх кутках села. Таким чином, спільними зусиллями ми й розшифрували ту стару мапу. А це було зробити непросто, адже на той час село мало близько 400 дворів.

Та цього було замало, бо, звичайно, мої респонденти не могли пригадати всіх людей, які одночасно мешкали в конкретній хаті. Тим більше, згадати їхні дати народження. Тут у пригоді став архів Великобудичанської сільської ради, яким люб'язно надала можливість скористатися тодішня її голова Христина Степанівна Покутня.

Таким чином, «пазли» почали складатися.

Наступним етапом стала нумерація хат. Її виконано згори вниз, з півночі на південь, зліва направо. Де була така можливість, адже хати дуже «розсіяні», нумерація частково прив'язувалася до кутків села, як-от: Фесенківка, Варжелівка, Дашенкове, Гробо-вища, Заставки, Інгул і т. д. Ці кутки також позначені. Кілька хат на мапі чомусь були відсутні. Тому я її відповідно доповнив. Так з'явився біля деяких номерів садиб індекс «а».

До того ж, суха статистика розбавилася маленькими новелками, пов'язаними з видатними людьми, літературою, культурою і просто цікавими, на мій погляд, подіями і фактами, які мали стосунок до нашого села.

Окремим розділом у книзі подані краєзнавчі аплікації. Туди входять: розвідки про Чернечейський скит і монастир; артефакти, знайдені на місці, де був монастир; Чернечий Яр і красне письмо; Чернечий Яр в образотворчому мистецтві; Чернечий Яр у кінематографії; гідроніми; голодомор у селі; репресовані земляки; село у Другу світову війну.

Наступний розділ має назву «Етнографічні замальовки». Туди включені старожитності, зображення вікон, парканів, воріт, перелазів, елементів народної архітектури, звичаїв, що збереглися на той час, Чернечейський тлумачно-діалектичний словник та місцеві прислів'я.

Книга супроводжується унікальними старими світлинами.

Завершує її іменний покажчик, який включає більше, ніж дві тисячі осіб.

Редагувала книгу Ганна Дениско, а коли повертала рукопис автору, то дивувалася, що невелике село має таку велику і цікаву історію. Тоді я її запевнив, що так можна сказати про будь-яке українське село. Шкода тільки, що часто нас перетворювали на «безрідних, безпам'ятних манкуртів-Іванів»

Тепер слід згадати, що назву село Чернечий Яр отримало від печерного чоловічого монастиря, який був у лісі поблизу у сиву давнину. Залишки монастиря збереглися і сьогодні. Вони неподалік кутка Варжелівки, що на південному краю села.

Чув я й такий переказ. До війни пас корів малий Микола Рудик у парі з бабою Мелашкою – Меланкою Ониськівною Рудченко. Вона йому розповідала, що старі люди говорили, ніби раніше на місці села були самі хутори, які з часом об'єдналися у село Чернечий Яр. Справді, ще й до 1938 року існувало два хутори: Ко-

зинячий Хутір, що притулявся під горою біля Мушиного Лісу, і хутір Паращенківка на лузі, на відстані у пів кілометра від села і Кочубеївського Лісу. Хутір цей отримав назву від сім'ї Паращенків, яка мешкала у крайній хаті від річки. Там жило і кілька родин на прізвища Вівчаренко та Неділько. Усього близько п'ятнадцяти хат. У 1938 році людей з Паращенківки і Козинячого Хутора переселили до села. Паращенківці справді потерпали кожну весну від повені, а от причина переселення з Козинячого Хутора незрозуміла. Вважаю, що це потрібно було владі для пильнішого контролю за людьми. В основному мешканців з Паращенківки переселили в Занадню, на той час мало заселену. Як згадує Микола Іванович Рудик, на місці колишньої садиби Паращенків довго залишався величезний куц калини і односельці багато років ходили до нього по ягоди.

Ще один екскурс у глибоку історію. Є легенда, яку мені колись повідав покійний директор Диканського краєзнавчого музею Василь Петрович Скорик, ніби гетьман Брюховецький народився між Великими Будищами і Чернечим Яром. Відомо, що своє прізвище він змінив на польський кшталт – з українця Брюха став Брюховецьким. До слова, прізвище Брюх до недавнього часу зустрічалось у Великих Будищах. Ми з краєзнавцем Василем Кішиком знайшли не прямі, але логічні підтвердження цієї легенди. Під час об'єднання українських військ лівого і правого берегів Дніпра під булавою Петра Дорошенка 7 червня 1668 року на знаменитому Сербиному полі (землі на кордоні землеволодінь Чернечого Яру і Диканьки) відбулися арешт і стихійне вбивство Івана Брюховецького своїми ж козаками за здирства, які чинив гетьман. Так от, об'єднане військо мало йти в тодішню столицю Лівобережної України місто Гадяч за скарбом гетьмана Брюховецького. Це – історичний факт. Військо прийшло в Гадяч, але не через Опішне, а повернувши праворуч від прямої дороги до Великих Будищ. Чому чисельне військо зробило такий гак? Найвірогідніше, козаки рушили до тамтешнього маєтку колишнього гетьмана.

Другим, непрямым, підтвердженням переказу про походження гетьмана Брюховецького з нашої землі є те, що на гербі Великих Будищ зафіксований символ гетьманської влади – булава.

Як би там не було, та друга спроба об'єднання України відбулася поблизу Чернечого Яру, і це слід пам'ятати.

Як вже згадувалося, саме на Сербиному полі, за 10 років до об'єднання України, з'ясовували свої стосунки Іван Виговський та Мартин Пушкар.

Перша документальна згадка про село Чернечий Яр датується 29 серпня 1672 р. – в Універсалі гетьмана Івана Самойловича за № 449. Цікаво процитувати його повністю.

1672, серпня 29. Батурин.

*Універсал Івана Самойловича про надання
Полтавському Спаському Панянському монастиреві*

Шутиківського та Крупчишиного млинів.

На Будиській греблі, на річці Ворсклі.

Іван Самуйлович, гетман з Войском его царского пресвітлого велічества Запорозким.

Ознаймуєм тим писанієм нашим пану полковникові Войска его царського пресвітлого велічества Запорозкого полтавському сотникові, атаманові городовому, з товариством, особливе атаманові і війтові з посполством будищенским, і кому колвек того відати потреба укажет, іже видячи ми оскудность великую монастира всемилостивого Спаса паненского Полтавского, з побожності ношої, честной госпожі Александрі Жуковні, пререченого монастира паненского ігуменії із єї сестрами, млини два на реці Ворсклі, на греблі Будиской стоячії, Шутиков і Крупчішин, з колами чотирма мучними і двома ступними, зо всіми з тих млинов приходячими пожитками, до ласки войскової надаєм, і цале з тих млинов вишмененних дві мірочки, на війсьцо припадаючих, кром третєє мельницкоє, в спокійно езаживене отбирать позволяєм, в чом аби так пан полковник полтавський, яко і старшина будиская, і ніхто інший госпожі ігуменії з сестрами єї не важилися бити і найменшою перешкою пильно жадаєм і приказуєм. Селяне теж Чарнецького Яру, под послушенством зостаючіє війтовим, честной госпожі ігуменії помененного монастира Полтавского звиклоє з себе аби отдавали послушенство і повинність, сурово приказуєм.

Писан в Батурині, августа 29 дня, 1672.

Іван Самойлович, гетман Войска его царського пресвітлого велічества Запорозкого [1].

Наприкінці XVIII століття, за даними Румянцевського опису [2, с. 631–737], Чернечий Яр поділявся річкою Саянкою на козацьку частину – з лівого берега її – і ту, що належала монастиреві, з правого. Козаки мешкали на території сучасної Фесенківки, Заставків і Лугу.

І насамкінець. Щоб уявити глибину сьогоденної руйнації України, треба поглянути на мапи початку ХХ століття. Серед козачих містечок і сіл, які ще де-не-де збереглися до сьогодні, через 2–3 версти ми побачимо рій хуторів, названих прізвищами їх засновників: Малики, Максимці, Гаврилки — і так кінця немає. На превеликий жаль, сьогоденні мапи, у порівнянні з попередніми, дуже нагадують пустелю.

Тому я щасливий, що невдовзі має з'явитися ця праця — моя сильна данина пам'яті моєму селу, що вмирає. Наскільки робота вдалася, судити передусім моїм зацікавленим землякам.

А тепер настав час повернутися до можливого відвідування Тарасом Шевченком Сербиного Поля.*

Для початку зазначимо, що ніяких документальних свідчень про це мені розшукати не вдалося. То що ж дає нам право на такі припущення?

Звернімося до фактів.

Ще у 60-ті роки минулого століття молодий учений-філолог Ярослав Дзира довів, що Тарас Григорович студював «Літопис» Самійла Величка. Про це йдеться у листі Осипа Бодяньського до Тараса Шевченка. Позналилися вони з Бодяньським у 1844 році. Це знайомство навіть сприяло зростанню інтересу Тараса Григоровича до історії рідного краю. Саме Бодяньський і надав Шевченкові унікальну можливість вивчати рукописи Величка. Відомо, що одержав поет від Бодяньського надрукований літопис лише 1858 року, але вони могли й раніше обговорювати тему протистояння Виговського та Пушкаря, згадану в «Літописі».

Той же Ярослав Дзира, свого часу, надрукував наукову статтю про джерела архаїстичних слів у поезії Кобзаря, де доводив вплив на це «Літопису» Самійла Величка. Відомо, що 1845 року Тарас Шевченко разом з Олександром Лук'яновичем багато подорожували Полтавщиною.

Поезію «За байраком байрак...» поет написав весною 1847 року, перебуваючи у столиці Російської імперії під слідством у справі Кирило-Мефодіївського товариства.

До речі, слово *байрак*, яке вживає Величко в описі розгрому сербів [3], і Шевченко у своєму вірші з циклу «В казематі», мешканцями Чернечого Яру традиційно не вживалося. Цей топонім там відомий, як Жукова Балка, або просто Жукове. Це ще одне непря-

* Ілюстрації до публікації див. на кольоровій вклейці IV.

ме підтвердження, що Тарас Григорович добре знав «Літопис» Самійла Васильовича Величка, в якому автор відтворює події з 1648 по 1700 роки.

Зробимо підсумки. У «Літописі», автор якого деякий час проживав у маєтку Кочубеїв у Диканьці, згадуються два топоніми – Ліс Ріг і Жуковий Байрак [3, с. 228]. Вони існують і сьогодні, але літописець не згадує степ і могилу, які розташовані поруч, а у вірші Тараса Григоровича є і степ, і могила. Зверніть увагу, якби це було поетичним узагальненням, то автор вжив би слово могили, а так цілковита конкретика із прив'язкою до місця.

Складається враження, ніби поет бачив на власні очі те місце, звідки розпочалася сумнозвісна руїна України. Можна припустити й інше, а саме те, що це просто геніальне прозріння поета.

Тож, попри велику сміливість першої думки, вона все ж виглядає і більш логічною, і більш природною, а тому може мати право на існування.

Якщо в перших рядках твору поет малює цілком реалістичну картину, далі ми бачимо картину містичну – козака-примару на могилі. То не біда, що людське око не може побачити звідти Дніпро. Привиду під силу з могили осягнути поглядом всю Україну та її символ Дніпро.

Джерела та література

1. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687). – Київ – Львів: НТШ, 2004.
2. Козаки Полтавського полку по матеріалам Румянцевской описи. – Ч. II, с приложением карты 4-х сотен Полтавского полка. – Полтава: Тов-во Печатного Дела (тип. Бывш. Дохмана), 1914. – IX, [2], 301, 834 с., 1 карта.
3. **Величко Самійло.** Літопис / [переклав з книжної української мови Валерій Шевчук]. – Київ: Дніпро, 1991. – Т. 1. – 371 с.: іл.

Григорій Титаренко

Літопис села Чернечий Яр

Про підготовлене до друку краєзнавче дослідження з історії села Чернечий Яр на Диканщині, мікротопоніміку його території та округи, розглядаються свідчення Самійла Величка про історичні події поблизу села. Наводиться гіпотеза про ймовірне знайомство Тараса Шевченка з текстом Величкового «Літопису» та можливість відвідання Великим Кобзарем місця, де розпочалися події української руїни.

Ключевые слова: Величко Самійло, Шевченко Тарас, Чернечий Яр, Великі Будища, Жуків Байрак.

Hryhorii Tytarenko

The Chronicle of Chernechy Yar Village

Local historic research in Chernechy Yar Village in Dykanka District history, micro-toponymy of its territory and outskirts are made ready for publishing; evidences of Samiilo Velychko concerning historic events near the village are observed. Hypothesis about probable reading of Velychko's "The Chronicle" by Taras Shevchenko and possibility of the Great Kobzar's visit to the place where Ukrainian Ruin events started is given.

Keywords: Velychko Samiilo, Shevchenko Taras, Chernechy Yar, Velyki Budyshcha, Zhukiv Bairak.

Старожитності Яківчанської гори

Про археологічні пам'ятки ще одного куточка полтавських околиць, прилеглих до Поля Полтавської битви, що неподалік сс. Жуки і Тахтаулове в околицях Полтави.

Ключові слова: скіфський час, Дальні Яківці, Полтава, Поворскля, Нагірна вулиця, Академіка Квасницького вулиця, групи курганів, сліди поселення.

У чотирьох випусках збірника наукових праць краєзнавчих конференцій «Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка», що побачили світ у 2017–2020 рр., опубліковано чимало відомостей про археологічні об'єкти території та околиць батьківщини С. В. Величка – сіл Жуки і Тахтаулове колишнього Полтавського району [1; 3; 5–8; 15; 19], а наразі належного адміністративно до Полтавської міської територіальної громади. Завершуючи цей огляд, маємо нагоду доповнити ці матеріали черговими характеристиками комплексних археологічних пам'яток Яківчанської гори – підвищеної ділянки надсхилля правого корінного берега р. Ворскли між колишнім селом Яківці та мікрорайоном (свого часу селищем) Червоний Шлях, що має власну назву – Дальні Яківці. Для більшості полтавців ця підвищена ділянка вододільного пасма Ворскли та водозбору річечки Рогізної вже давно отримала новітню назву Яківчанська гора, а саму її та схили навколо більшість містян пов'язують з існуванням на рубежі ХІХ та ХХ ст. маєтку і парку на садибі відомого лікаря та громадського діяча М. В. Скліфосовського (1836–1904). На території Яківчанської гори, власне плато цієї вододільної ділянки, збереглося кілька комплексних за характером археологічних об'єктів, два із яких кілька років тому отримали статус пам'яток археології місцевого значення.

Перший археологічний комплекс – група курганів доби раннього залізного віку – скіфського часу (VII – IV ст. до н. е.) – розташований у м. Полтава Полтавської обл., в адміністративних межах Полтавської міської територіальної громади, її Київського району, у південно-східній частині с-ща Дальні Яківці, дещо південніше старого Яківчанського кладовища, між садибами по

вул. Нагірній, 1 – 7, по обидва боки вулиці [12; 13, арк. 11–12; 14, с. 10] (рис. 1; 2; 3).*

Узятий на облік за рішенням позачергової 58-ї сесії 5-го скликання Полтавської міської ради від 21.10.2010 р. «Про затвердження Списку об'єктів культурної спадщини» (п. 9) та за наказом управління культури Полтавського міськвиконкому від 21.01.2011 р. № 17-д «Про затвердження «Списку об'єктів культурної спадщини міста Полтава». Згідно наказу Міністерства культури України № 325 від 18.04.2017 р. (додаток 1, п. 7) комплекс включений до складу Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятка археології місцевого значення під охоронним номером 4798-Пл.

Сучасні географічні координати курганів – складових курганного некрополю наступні:

№ п/п	<i>Координати умовних центрів насипів, градуси, мінути, секунди (datum WGS 84)</i>	
	<i>N</i>	<i>O</i>
1	49°37'23,761"	34°34'37,463"
2	49°37'27,491"	34°34'37,373"
3	49°37'29,740"	34°34'33,950"
4	49°37'33,840"	34°34'35,990"
5	49°37'25,745"	34°34'39,828"
6	49°37'25,957"	34°34'40,494"
7	49°37'25,932"	34°34'41,887"
8	49°37'28,031"	34°34'39,313"

Стародавні насипи над похованнями, споруджені з ґрунту, на сьогодні зайняті насадженнями дерев, городами чи розташовані на задернованих ділянках надхилля високого корінного берега р. Ворскли у межах території колишньої садиби М. В. Скліфосовського, а перед тим – у кін. XVIII – XIX ст. – маєтку полтавських поміщиків Тарновських, наприкінці XIX ст. – П. П. Тарновського.

Про існування курганів, певно, знали чимало полтавських краєзнавців, хоча жоден із них навіть не міг припустити, що це – саме поховальні пам'ятки стародавніх часів. Два більші насипи знайшли відображення на дрібномасштабній топографічній карті зйомки 1952–1953 рр. як позначки домінуючих висот, хоча надалі не переносилися на чергові випуски мап з більшим мірилом [18].

* Рис. 1-4, 6-8, 12, 15 до публікації див. на кольорових вклейках V–VII.

Уперше, дрібніші кургани над схилом автор оглянув ще 1972 р., більший із них над вул. Нагірною обміряв разом із І. С. Мельниковою 1991 р. [фото з цих обстежень: 13, с. 53, рис. 47] (рис. 5). Група стала об'єктом розвідкових робіт О. Б. Супруненко й Ю. О. Пуголовка 2003 р. [16, арк. 11–12, рис. 31: 3; 22–25; 17, с. 136–137], а з метою підготовки облікової документації на комплекс детальніше оглядалася О. Б. Супруненком та К. М. Мироненком 2015 р.

Група курганів знаходиться на мисоподібному виступі плато правого корінного берега р. Ворскли у північно-східній частині селища Дальні Яківці (одного з мікрорайонів Полтави), біля старого Яківчанського кладо-

Рис. 5. Група курганів. Полтава, м., Нагірна вул., 1. Курган № 2. Фото 1991 р. *Зі сходу.*

вища. Кургани розташовані меридіональним ланцюжком на відстані понад 0,2 км по обидва боки вул. Нагірної (поряд із садибами №№ 1 – 7) вздовж долини річки (рис. 2). Висота плато над рівнем запливи — 72 м, абсолютна висота плато поряд із групою — 156,4 м у Балтійській системі вимірів. У цілому кургани складають компактну групу, що свого часу була рештками більш значного некрополю і займала вершину пануючого підвищення плато у межах парку маєтку.

Курганний некрополь у складі 7-ми насипів та одного зруйнованого кургану, висотою 0,3–2,8 м і діаметром 12–35 м, знаходиться посеред сучасної приватної та комунальної форм власності забудови: три з них повністю або частково задерновані, два — поросли деревами і чагарниками, три — розорюються під городи (рис. 3). Три більші насипи майже зі всіх боків оточені сучасними садибами, городами чи парканами приватних ділянок, два — пошкоджені під час влаштування асфальтового полотна вул. Нагірної, один — зруйнований вибиранням ґрунту на поч. ХХ ст. і в 1980-х рр. [11, с. 25].

Обмірні характеристики курганів і стан збереження їх насипів наводяться нижче у таблиці:

№ п/п	Висота (м)	Діаметр (м)	Стан насипу
1	1,20	30	Задернований, знаходиться на подвір'ї філіалу бібліотеки для дітей № 11 Центральної бібліотечної системи м. Полтави, по вул. Нагірній, 1 — колишнього мисливського будиночка М. В. Скліфосовського. Має сплюснену сегментоподібну в перетині форму, округлий в плані. Східна пола знищена влаштуванням вулиці (рис. 4).
2	2,10	32	Зайнятий заростями кущів бузку, пола — під флігелем садиби по вул. Нагірна, 3. Напівкулястої форми у перетині, округлий — в плані, північна пола зруйнована господарською забудовою на поч. 1980-х рр. На поч. XX ст. на вершині кургану була влаштована невелика паркова альтанка М. В. Скліфосовського (рис. 5; 6).
3	2,80	35	Задернований, поріс деревами і кушами. У перетині — напівкулястої форми, круглий — в плані, зі слідами заглибини ровика навколо. На вершині існує дитяче поховання 1960-х рр., є невеликі ями. Курган займає вимежувану ділянку прямокутної форми між садибами та городами по вул. Колосковій, 2/6 і вул. Скіфській, 1 (рис. 7; 8).
4	0,6	20	Зруйнований на поч. XX ст. насип, навпроти колишньої земської початкової школи, ґрунт із якого в 1980-ті рр. вивозився до Могили російських воїнів, похованих на Полі Полтавської битви. Саме з нього походить залізний кинджал скіфського часу, що зберігається у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського (рис. 9). Є відомості про виявлений під рештками насипу дерев'яний накатник поховання скіфської доби та знахідки в масиві бронзових наконечників стріл. Західна пола знаходиться під проїжджою частиною провулку, східна — розтягнута влаштуванням господарських будівель однієї із садиб. Через рештки кургану за меридіональною віссю на сьогодні встановлений паркан.
5	0,35	15	Дуже розораний, під городами, круглий у плані.

6	0,30	12	Розораний, округлий.
7	0,60	20	Частково розораний, пошкоджений вибиранням ґрунту, більша частина на краю мису — задернована, з кількома деревами та кущами (рис. 10).
8	1,30	15	Половина задернованого пошкодженого вибиранням ґрунту насипу кургану напівкулястої в перетині та округлої в плані форми (рис. 11). З масиву оголень походили уламки ліпного посуду скіфського часу з лискованою поверхнею від миски і корчаги ранньоскіфського часу.

Група насипів над похованнями — рештки некрополю скіфського часу з великими курганами — один із кількох наразі збережених археологічних комплексів у межах міста. Кургани мають також і меморіальне значення як археологічні об'єкти, що знаходилися на садибах П. П. Тарновського та М. В. Скліфосовського, і з якими було пов'язане функціонування окремих споруд у парку останнього власника. Наявність курганів в Яківцях у 1990-х рр. стала приводом до появи в Полтаві окремої вулиці — Скіфської, розташованої неподалік і безпосередньо на захід від комплексної пам'ятки [14, с. 10].

Стан збереження трьох курганів групи (№№ 1, 2, 3) — задовільний, у двох випадках — ближче до доброго, для курганів №№ 5–8 — незадовільний, для № 4 — аварійний (зруйнована більша частина насипу).

Одна зі знахідок із насипу зруйнованого кургану № 4 — залізний кинджал скіфської доби — знаходиться в археологічній колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського [ПКМВК 67674, А 9794]. Кинджал виявлений в ґрунті, взятому із напівзруйнованого насипу біля корпусу старої початкової Яківчанської школи у кін. 1980-х рр. Цей ґрунт називався до Сампсоніївської церкви на Полі Полтав-

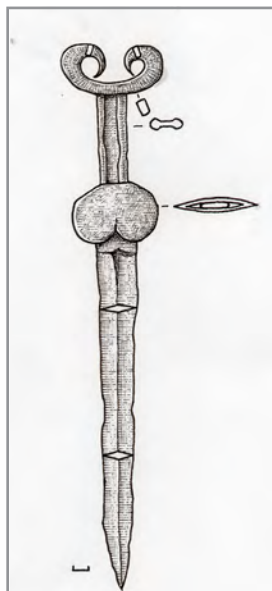

Рис. 9. Група курганів. Полтава, м., Нагірна вул. Курган № 4. Кинджал, VI ст. до н. е. Залізо. ПКМ ВК.

ської битви під час робіт із благоустрою навколо. Він належить до доволі поширених зразків озброєння фіналу ранньоскіфського часу: має акуратне антенне навершя, ниркоподібне перехрестя, невелике руків'я, повздовжні краї якого підсилені пружкоподібними потовщеннями на кшталт валиків, двосічне лезо ромбічного перетину, сліди дерево-металевих піхов під перехрестям (рис. 9).

Загальна довжина кинджалу — 35,2 см; навершя: висота — 3,2 см, ширина — 6,3 см, товщина — 0,4–0,7 см; руків'я: довжина — 6,5 см, ширина — 1,8–1,9 см, товщина — 0,4–0,7 см; перехрестя з двох зварених майстром платівок: висота — 3,6 см, ширина — 5,3 см, максимальна товщина — 0,9 см; клинок: довжина — 21,5 см, ширина — 1,6–2,5 см, товщина — 0,4–0,5 см (рис. 9). Під перехрестям збереглися накіп'їлі відбитки основи піхов, виготовлених із тонкого листового заліза, на якому помітні сліди дерева. Морфологічні особливості зразка озброєння дозволяють датувати кинжал VI ст. до н. е., можливо, пов'язуючи час його виготовлення із другою половиною цього століття [11, с. 25, 38, рис. 9: 1]. Свого часу рідкісний артефакт до музею передав колишній головний зберігач заповідника В. О. Сальников.

Знахідка кинджалу в насипу № 4 та фрагментів ліпного посуду на кургані № 8 саме і стали підставою для датування комплексу фіналом ранньоскіфського часу. Група була окремим курганним могильником, котрий тяжів до наразі забудованого селища скіфської доби у південній частині відрогу Яківчанської гори, з боку Червоного Шляху, над вибалком, що веде до Здихального яру (або Безводної балки). Поселення знаходилося на території та навколо господарського двору колишнього маєтку, на початку сучасної вул. Нагірної.

Цікаво, що сліди цього селища помітні й зараз. Вони позначені на поверхні наявністю знахідок ліпної кераміки скіфської епохи на всій навколишній ділянці загальною площею близько 2 га, вдовжений з північного сходу на південний захід. А до колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського кілька років тому надходили уламки ліпного посуду з шерехатою поверхнею й домішками шамоту в тісті, характерні для скіфського часу, зібрані під час будівельних та городніх робіт південніше будиночка за № 1 по вул. Нагірній. У цих зборах були наявні масивний важок до ткацького верстату й уламок ліпного пряслиця.

Рештки ще однієї групи курганів скіфського часу (VII — IV ст. до н. е.) розташовані неподалік поселення, за 0,5 км на південний захід від вул. Нагірної, в адміністративних межах Київського ра-

Рис. 10. Група курганів. Полтава, м., Нагірна вул., 1. Курган № 7. З північного заходу.

Рис. 11. Група курганів. Полтава, м., Нагірна вул., 3–5. Курган № 8. Рештки насипу. З південного заходу.

йону міста, у с-щі Дальні Яківці, по вул. Академіка Квасницького, у лісовому масиві (рис. 1; 3; 12).

Географічні координати курганів комплексу:

№ п/п	<i>Координати умовних центрів насипів, градуси, мінута, секунди (datum WGS 84)</i>	
	<i>N</i>	<i>O</i>
1	49°37'20,975"	34°34'24,276"
2	49°37'20,910"	34°34'22,890"
3	49°37'19,769"	34°34'24,179"

Під'їзд у м. Полтаві — автобусом № 4 до зупинки «вул. Нагірна — Дальні Яківці», далі — пішим ходом по вул. Акад. Квасницького 150 м у західний бік — до межі лісонасаджень.

Взяті на облік за рішенням позачергової 58-ї сесії 5-го скликання Полтавської міської ради від 21.10.2010 р. «Про затвердження Списку об'єктів культурної спадщини» (п. 5) та наказом управління культури Полтавського міськвиконкому від 21.01.2011 р. № 17-д «Про затвердження «Списку об'єктів культурної спадщини міста Полтава». Згідно наказу Міністерства культури України № 325 від 18.04.2017 р. (додаток 1, п. 8) група включена до складу Державного реєстру нерухомих пам'яток України як комплексна пам'ятка археології місцевого значення під охоронним номером 4799-Пл.

Насипи над давніми похованнями знаходяться у старих лісонасадженнях, на території колишнього парку садиби М. В. Скліфосовського.

Про кургани стало відомо у 1999 р. [9; 14, с. 10], обстежувалися з метою підготовки облікової документації О. Б. Супрунечком і К. М. Мироненком 2015 р.

Група курганів у складі 3-х насипів займає мисоподібний виступ плато вододілу р. Ворскли та Яківчанського струмка (Яківчанської балки) у південно-західній частині селища Дальні Яківці, над залізницею (рис. 1; 3; 12). Насипи розташовані в плані компактним трикутником на відстані 15–20 м один від одного, на захід від новозбудованої садиби № 14 по вул. Академіка Квасницького та на південь від садиби № 13 по вул. Курганній. Висота мисоподібного утворення над рівнем заплави струмка — 35 м, абсолютна висота плато поряд із групою у Балтійській системі вимірів — 151,5 м. Кургани займали нагірну частину парку маєтку М. В. Скліфосовського.

Група у складі 3-х насипів висотою 0,5–2,1 м та діаметром 16–28 м розташована на східному краю лісонасаджень — залишків парку, за 10–30 м від городніх ділянок. Кургани частково задерновані, два — поросли деревами і чагарниками. Обидва більші мають зі всіх боків сліди рівчаків, найбільший — пошкоджений влаштуванням траси екстремального велоспуску, середній — рештками бліндажу або землянки часу Другої світової війни.

Обміри насипів та характеристика стану їх збереження наводиться нижче у таблиці:

№ п/п	Висота (м)	Діаметр (м)	Стан насипу
1	2,10	28	Задернований, напівкулястої у перетині форми, овальний у плані. На вершині міститься невеликий новітній насип заввишки 0,7 м і діаметром 1,5 м. З північно-східного боку помітна округла просіла заглибина від грабіжницького ходу. На полях ростуть дерева (рис. 13).
2	1,20	18 x 22	Зайнятий заростями кущів і дерев, з південно-східного боку в полі — заглибина від бліндажу чи землянки (2,5 × 5,6 м завглибшки близько 1,5 м). У перетині має напівкулясту форму, круглий у плані (рис. 14).
3	0,50	16	Задернований, поріс деревами і кущами. Пласкої сегментоподібної форми у перетині, круглий — у плані, зі слідами заглибини старої досі використовуваної паркової стежки з південного боку (рис. 15).

Група курганів — рукотворних насипів над похованнями — рештки невеликого некрополю скіфського часу — один з кількох наразі збережених археологічних поховальних комплексів у межах міста. Кургани мають певне меморіальне значення як археологічні

Рис. 13-14. Група курганів. Полтава, м., Акад. Квасницького вул.
Насипи № 1-2. З північного заходу.

об'єкти, що знаходилися на території парку М. В. Скліфосовського. Симптоматично також, що наявність цих та сусідніх курганів у 1990-х рр. стала вже згаданим приводом до появи у Полтаві окремої вулиці — Курганної, що знаходиться з північного боку від групи.

Стан збереження двох курганів групи (№№ 1, 3) — задовільний, ближче до доброго, кургану № 2 — задовільний, не дивлячись на зруйновану частину насипу.

Таким чином, наявність збережених у межах міської забудови комплексних археологічних об'єктів не тільки засвідчує входження цієї місцини до складу добре обжитих територій ще за часу раннього залізного віку, а й надає уявлення про історичну спадковість опанування людиною полтавських теренів, зберігаючи значною мірою автентичний вигляд поховальних старожитностей скіфської доби в міському середовищі та певні меморіальні осередки існуючих на початку ХХ ст. об'єктів паркової зони історичного маєтку. Ці вже рідкісні на території міста пам'ятки необхідно старанно зберігати, використовуючи їх туристичний і краєзнавчий потенціал, в т. ч. з просвітницькою та пам'яткоохоронною метою.

Проте, наявність двох груп курганів та поселення на Яківчанській горі не вичерпує потенційних перспектив виявлення й інших — більш давніх та пізніших археологічних об'єктів на цій вододільній ділянці краю плато правого корінного берега Ворскли. Наприклад, в одній із полтавських збірок археологічного антикваріату кін. 1980-х рр. автору довелося бачити досить виразну пізньоямну кам'яну свердлену шліфовану сокиру, буцімто виявлену в зоні розгортання забудови по вул. Скіфській. А 2019 р. до Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського місцевим жителем В. П. Моцаром була

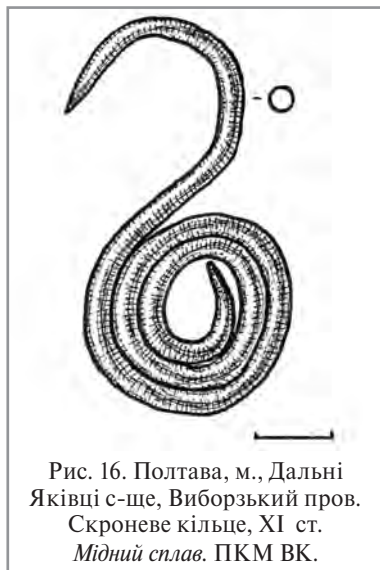

Рис. 16. Полтава, м., Дальні Яківці с-ще, Виборзький пров. Скроневе кільце, XI ст. Мідний сплав. ПКМ ВК.

передана прикраса – скроневе кільце-підвіска [Акт № 11 від 15.08.2019 р.], виявлена на Яківчанській горі у залісненому надсхиллі виступу невеликого мису навпроти Павленківської балки. Подібні знахідки скроневих підвісок так званого «сіверянського типу» — не надто характерні для власне роменських пам'яток. Такі прикраси з'явилися у Дніпровському Лівобережжі в кін. X – на поч. XI ст. переважно на поселеннях і в похованнях із добре вираженими давньоруськими рисами, що здебільшого датуються вже XI ст. Найчастіше прикраси доброго стану збереженості є маркерами місцезнаходження поблизу курганних могильників давньоруської епохи XI ст. Подібні скроневі кільця могли бути в ужитку й до поч. XII ст. [10, с. 113, 139, 210].

Скроневе кільце характерної S-подібної форми, виготовлене з круглого у перетині дроту діаметром 0,3 см з мідного сплаву, має невеликі розміри – 1,9 × 3,9 см (рис. 16). Один з кінців дроту зігнутий у вигляді напів кільця неправильної форми і завершується загостренням, протилежний – загнутий у тісну тривиткову спіраль круглих обрисів. Більш давні зразки подібних і коштовніших срібних прикрас представлені у складі Полтавського скарбу 1905 р., що датується кін. X – поч. XI ст. [2, с. 86], проте останні різняться більшою кількістю витків спіральних завершень [4, фототабл.].

Таким чином, старожитності Яківчанської гори репрезентовані не тільки курганними могильниками – групами надмогильних насипів скіфської епохи та рештками одного із селищ цього часу, а й, імовірно, наявними тут залишками курганів доби раннього бронзового віку, некрополем чи селищем початку давньоруської епохи. Подібний стан справ цілком можливий для цієї вже досить рясно забудованої ділянки корінної тераси ворсклинського правобережжя, особливо у зв'язку із виявленням Ю. О. Пуголюком 2020 р. решток селища давньоруського часу на

південно-західному уступі Монастирської гори над долиною р. Рогізної та ймовірним розташуванням на місці Хрестовоздвиженського монастиря не тільки поселення скіфської доби, а й роменсько-давньоруського городища, підтвердженням чому поки що можуть бути лише поодинокі знахідки кераміки відповідних епох, уже виявлені під час епізодичних обстежень археологів.

Джерела та література

1. **Баранець П.** Археологічні знахідки з околиць с. Бречківки під Полтавою / Петро Баранець // Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка: зб. мат-лів Третьої наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ДКІТ ПОДА; ПКМ ім. В. Кричевського; Полтав. район. рада; [ред. кол.: Л. В. Бабенко, С. О. Біляєва, І. Ф. Ковальова та ін.; О. Б. Супруненко (відп. ред.)]. — Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2019. — Вип. III. — С. 139–141.
2. **Григорьев А. В.** О датировке Полтавского клада / Григорьев А. В. // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: матеріали ювілейної наукової конференції. — Частина 2: Археологія Полтавщини / [редкол.: Кулатова І. М., Супрун Т. Ю., Супруненко О. Б. (відп. ред.)]; ПКМ; Полтав. обл. орг. УТОПІК. — Полтава, 1991. — С. 85–87.
3. **Кулатова І. М., Супруненко О. Б.** Пам'ятки археології на території заповідника «Поле Полтавської битви» / Кулатова І. М., Супруненко О. Б. // Північна війна та її наслідки для України: зб. н. пр. / ІКЗ «Поле Полтавської битви». — Полтава: РВВ Облполіграфвидаву, 1992. — Вип. 1. — С. 34–37.
4. **Макаренко Н.** Полтавский клад 1905 года / Николай Макаренко // Труды Полтавской Учёной Архивной Комиссии; [под ред. Павловского И. Ф., Мальцева А. Ф., Падалки Л. В. и др.]. — Полтава: Тип. Маркевича Г. И., 1908. — Вып. 5. — С. 201–205: вкл.
5. **Мельникова І.** Знахідка ножа з кременю із с. Жуки / Ірина Мельникова // Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка: зб. мат-лів Другої наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ДКІТ ПОДА; ПКМ ім. В. Кричевського; Полтав. район. рада; [ред. кол.: Л. В. Бабенко, М. М. Кононенко, А. Г. Логвиненко та ін.; О. Б. Супруненко (відп. ред.)]. — Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2018. — С. 65–68.
6. **Мельникова І., Яремченко В.** Наконечник стріли золотоординського часу з околиць Полтави (с. Жуки) / Ірина Мельникова, Віталій Яремченко // Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка: зб. ст. та мат-лів до Четвертої наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ДКІТ ПОДА; Полтав. район. рада; ПКМ ім. В. Кричевського; [ред. кол.: Л. Л. Бабенко, В. М. Вадімов, В. О. Мокляк та ін.; Супруненко О. Б. (відп. ред.)]. — Київ; Полтава: ТОВ «АСМІ», 2020. — [Вип. 4]. — С. 195–203.

7. **Мироненко К., Супруненко О.** Комплексна пам'ятка археології й історії біля Побиванки під Полтавою / Костянтин Мироненко, Олександр Супруненко // Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка: зб. мат-лів наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; УК ПОДА; ПКМ ім. В. Кричевського; Полтав. район. рада; [ред. кол.: Л. В. Бабенко, М. М. Кононенко, А. Г. Логвиненко та ін.; О. Б. Супруненко (відп. ред.)]. — Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. — С. 44–49.
8. **Мироненко К., Супруненко О.** Поселення і кургани поблизу с. Побиванки під Полтавою / Костянтин Мироненко, Олександр Супруненко // Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка: зб. мат-лів Другої наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ДКіТ ПОДА; ПКМ імені В. Кричевського; Полтав. район. рада; [ред. кол.: Л. В. Бабенко, М. М. Кононенко, А. Г. Логвиненко та ін.; О. Б. Супруненко (відп. ред.)]. — Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2018. — С. 82–87
9. Полтава: історичний нарис / [наук. ред. Лобурець В. Є., Супруненко О. Б. та ін.]. — Полтава: Полтавський літератор, 1999. — 280, 24 с.
10. **Седов В. В.** Восточные славяне в VI – XIII вв. / В. В. Седов // Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 томах. — М.: Наука, 1982. — 328 с.
11. **Супруненко О. Б.** Матеріали до археологічної карти Нижнього Поворскля / О. Б. Супруненко // Пам'ятки археології Полтавщини: зб. н. пр. / ПКМ. — Полтава, 1991. — С. 23–43.
12. **Супруненко О. Б.** Пам'ятки археології в межах Полтави / О. Б. Супруненко // Добромисл. — Полтава, 1993. — № 2 (3). — С. 88–94.
13. **Супруненко О. Б.** На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць / Супруненко О. Б.; ІА НАНУ; ЦОДПА. — Полтава: Археологія, 1998. — 158 с.
14. **Супруненко О. Б.** До укладання реєстру пам'яток археології території міста Полтава / О. Б. Супруненко // Охорона та дослідження пам'яток археології: матеріали 7-го наук.-практ. семінару: зб. наук. ст.; ЦОДПА. — Полтава: Техсервіс, 2006. — С. 9–11.
15. **Супруненко О.** Пам'ятки археології поблизу с. Патлаївки під Полтавою / Олександр Супруненко // Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка: зб. мат-лів Третьої наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ДКіТ ПОДА; ПКМ ім. В. Кричевського; Полтав. район. рада; [ред. кол.: Л. В. Бабенко, С. О. Біляєва, І. Ф. Ковальова та ін.; О. Б. Супруненко (відп. ред.)]. — Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2019. — Вип. III. — С. 126–138.
16. **Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О.** Звіт про розвідки на території м. Полтави і в Полтавському районі Полтавської області у 2003 році з підготовки археологічної частини тому «Зводу пам'яток історії та культури» / Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О. // НА ІА НАНУ. — Ф. е. — 2003/141; НА ЦОДПА. — Ф. е. — Спр. 379. — 73 арк.

17. **Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О.** Археологічні розвідки у м. Полтава та Полтавському районі / Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О. // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава: Археологія, 2005. — № 1–2 (17–18). — С. 132–147.
18. Топографічна карта: УССР. Полтавская обл. — М 36-94-А-в. — Полтава. — Сост. местн. на 1984 г. — М 1: 25 000. — М., 1990.
19. **Шерстюк В.** Нові пам'ятки археології в околицях с. Жуки / В'ячеслав Шерстюк // Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка: зб. мат-лів Другої наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ДКіТ ПОДА; ПКМ ім. В. Кричевського; Полтав. район. рада; [ред. кол.: Л. В. Бабенко, М. М. Кононенко, А. Г. Логвиненко та ін.; О. Б. Супруненко (відп. ред.)]. — Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2018. — С. 69–81.

Олександр Супруненко, Ірина Кулатова

Старожитності Яківчанської гори

Публікація з характеристикою збережених на сьогодні археологічних пам'яток, прилеглих до Поля Полтавської битви, в одному з мальовничих куточків полтавських околиць у Дальніх Яківцях, що на Яківчанській горі, – груп курганів по вул. Нагірній та Академіка Квасницького, а також відомостей про інші об'єкти археології, позначені виявленням окремих знахідок різних епох – від раннього бронзового віку до давньоруського часу.

Ключові слова: скіфський час, Дальні Яківці, Полтава, Поворскля, Нагірна вулиця, Академіка Квасницького вулиця, групи курганів, сліди поселення.

Oleksandr Suprunenko, Iryna Kulatova

Antiquities of the Yakivchanska Mountain

Publication is dedicated to characteristic of preserved archaeological monuments near the Poltava Battle Field, located in picturesque villages not far from Poltava – Dalni Yakivtsi at the Yakivchanska Mountain – group of barrows at Nahirna Street and Akademik Kvasnytskyi Street; information about other archaeological objects where separate findings of different époques – from the early Bronze Age till the late Russ Time – were made, is also given.

Keywords: the Scythian Time, Dalni Yakivtsi, Poltava, the Povorskla River Area, Nahirna Street, Akademik Kvasnytskyi Street, group of barrows, settlement traces.

До статті Ірини Мельникової, Олеси Васецької «Козацькі каламарі в колекції
Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського»:

Рис. 1-3. Каламар-чорнильниця. XVII – XVIII ст. Мідний сплав, лиття,
карбування (зібрання К. М. Скаржинської).

Рис. 4-6. Каламар-чорнильниця. Кін. XVI ст. Мідний сплав, лиття,
карбування. Із Солоницького поля бою Северина Наливайка 1596 р.
(зібрання К. М. Скаржинської).

До статті *Ірини Мельникової, Олеси Васецької* «**Козацькі каламарі в колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського**»:

Рис. 7-9. Каламар-чорнильниця. Кін. XVI ст. Мідний сплав, лиття, карбування. Із Солоницького поля бою Северина Наливайка 1596 р. (зібрання К. М. Скаржинської).

Рис. 10-12. Каламар-чорнильниця. XVII – XVIII ст. Мідний сплав, лиття, карбування.

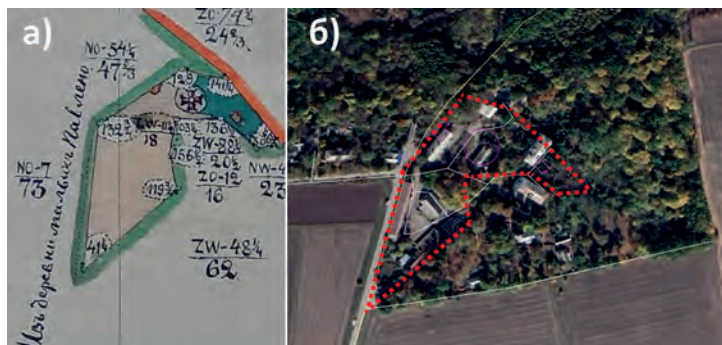

До статті *Ірини Мельникової, Олеси Васецької* «Козацькі каламарі в колекції **Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського**»:

Рис. 13-15. Каламар-чорнильниця. XVII – XVIII ст. Мідний сплав, лиття, карбування.

Рис. 16. Каламар-чорнильниця. XVII – XVIII ст. Мідний сплав, лиття, карбування. З колекції Миргородського літературно-меморіального музею Давида Гурамішвілі (до 1969 р. — зібрання Полтавського краєзнавчого музею).

До статті *Леоніда Булави* «**Покровська церква 1707 року на Павленках та володіння Тарновських**»:

Розташування земельної ділянки з Покровською церквою на плані 1858 року (а) та її проекція на місцевість за космічним фотознімком (б).

До статті *Григорія Титаренка*
«Літопис села Чернечий яр»

Рис. 1. Картина заслуженого художника України Івана Новобранця «За байраком байрак». Художник протягом 25 років мешкав у Чернечому Ярі. Робота зберігається в Музеї-заповіднику Тараса Шевченка у Каневі.

Рис. 2. Могила на сьогодні майже розорана. Тому, як ілюстрацію, приводимо перші кадри фільму «Соняшники», знятого у 1968 році. Над написом на горизонті саме й видніється ця Могила.

Рис. 3. Так виглядає Могила сьогодні.

Рис. 4. Сербине Поле. А на горизонті видніється Ліс Ріг.

Рис. 5. Найкраще зберігся Жуковий Байрак.

Останні три світліни зроблені автором навесні 2021 року.

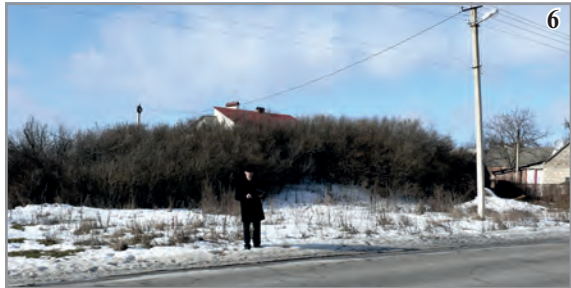
До статті Олександра Супруненка,
Ірини Кулатової
«Старожитності Яківчанської
гори»:

Рис. 1. Група курганів. Полтава, м., Дальні Яківці, с-ше, Нагірна та Академіка Квасницького вул. Карта розташування.

Рис. 2. Група курганів. Полтава, м., Нагірна вул. Генеральний план.

Рис. 3. Група курганів. Полтава, м., Нагірна та Академіка Квасницького вул. За космічним фотознімком.

До статті *Олександра Супруненка, Ірини Кулатової*
«Старожитності Яківчанської гори»:

Рис. 4. Група курганів. Полтава, м., Нагірна вул., 1. Курган № 1. З південного сходу.

Рис. 6. Група курганів. Полтава, м., Нагірна вул., 3. Курган № 2. З південного сходу.

Рис. 7. Група курганів. Полтава, м., ріг вул. Колоскової і Скіфської. Курган № 3. З південного заходу.

До статті *Олександра Супруненка, Ірини Кулатової*
«**Старожитності Яківчанської гори:**»

Рис. 8. Група курганів. Полтава, м., ріг вул. Колоскової і Скіфської. Курган № 3 під час прорідження дерев і кущів. З півдня — південного заходу.

Рис. 12. Група курганів. Полтава, м., Акад. Квасницького вул. Генеральний план.

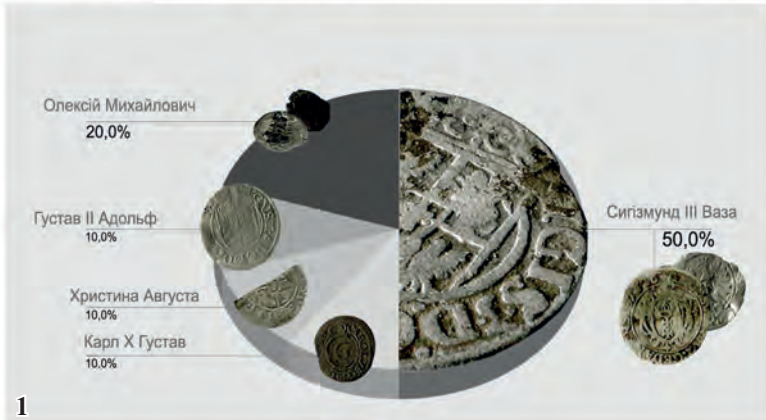
Рис. 15. Група курганів. Полтава, м., Акад. Квасницького вул. Насип № 3. З півдня.

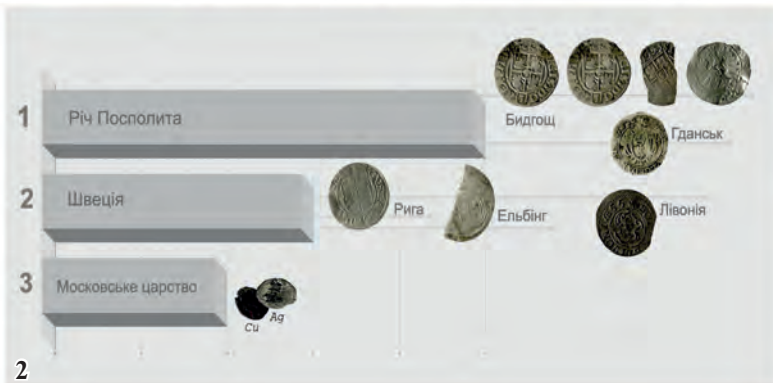
Таблиця 1. с. Стасі

Кількісне співвідношення монет за правителями

Таблиця 2. с. Стасі

Кількісне співвідношення монет за країнами та місцями карбування

До статті *Михайла Коваленка, Юлії Деркач* «Втрачений гаманець XVII ст. з околиць Стасів на Полтавщині»:

Рис. 1. Стасі, с. Комплекс втраченого гаманця 3-ї чв. XVII ст. Кількісне співвідношення монет за правителями.

Рис. 2. Стасі, с. Комплекс втраченого гаманця 3-ї чв. XVII ст. Кількісне співвідношення монет за країнами й місцем карбування.

ВТРАЧЕНИЙ ГАМАНЕЦЬ XVII СТ. З ОКОЛИЦЬ СТАСІВ НА ПОЛТАВЩИНІ

Публікація комплексу невеликого «скарбу» монет доби Руїни — загубленого гаманця, виявленого за випадкових обставин в околицях с. Стасі сучасного Полтавського району Полтавської області.

Ключові слова: козацька доба, монетно-грошовий обіг, Полтавщина, Стасі, півтораки-драйпелькери, солід, копійки.

На сьогодні в науковому середовищі, в силу зростання інтересу до вивчення нумізматики та збільшення кількості джерельного матеріалу, відбувається вивчення монетно-грошового обігу XVII ст. на теренах українських земель. Проте варто зазначити, що цей напрям розробляється, зазвичай, односторонньо. Пильна увага дослідників зосереджена, головним чином, на вивченні найбільш репрезентативних монет — так званих «важких» фракцій (талерів, гульденів), зрідка — середніх (крейцерів) і майже оминає дрібні номінали (соліди, драйпелькери).

Проте такий підхід не є завжди виправданим і науково вивченим, оскільки саме дрібні номінали є найбільш використовуваними в обігу та репрезентативно відображають його на певній території (у даному випадку на теренах Полтавщини). Безперечно, дослідження обігу важких та середніх фракцій монет — тема важлива і цікава, проте вона не розкриває не лише всієї картини, а й сутності монетного обігу взагалі. З огляду на це, проблематика нашого дослідження ще більше актуалізується як у середовищі фахівців-науковців, так і серед громадськості, оскільки дає змогу розширити світоглядні й наукові орієнтири.

Як зазначає В. В. Шерстюк, вивчення обігу власне солідової монети на території будь-якого мікрорегіону (для відображення більш цілісної картини монетно-грошової системи загалом) є важливим і цікавим напрямом нумізматики. Для такого дослідження, більшою мірою, підходять саме випадково втрачені монетні комплекси — загублені гаманці, а не тезавровані скарби [5, с. 120].

У цьому дослідженні репрезентується ще один із таких нових комплексів монет у складі дрібних номіналів, що походить з околиць села Стасі Полтавського району, нещодавно переданий до Центру охорони та досліджень пам'яток археології, а саме – наприкінці 2018 р.

У складі комплексу лише 10 монет, усі діагностовано, щонайменше, до країни, що їх карбувала: 7 півтораків-драйпелькерів, 1 солід, 2 копійки.*

Якщо розглядати територіальну приналежність представлених монет, то 50% — це монети Речі Посполитої, 30% — Шведського королівства, 20% — Московського царства.

Цікавою у даному скарбі є мідна копійка Московського царства часу правління Олексія Михайловича. Вона є «представницею» грошової реформи царя та подальших «мідних бунтів», що були викликані заміною срібних монет та мідні. Непомірний випуск мідних копійок (їх карбували п'ять монетних дворів — два московських — Старий і Новий, а також двори у Новгороді, Пскові і Кукейносі), а також обмеження по прийому мідних монет призвели до їх знецінення: за 1662 рік за срібну копійку давали 15 мідних. Знецінення мідних копійок викликало розлад грошового обігу, дорожнечу і голод, селяни відмовлялися на них продавати зерно, а купці — товари. Незабаром після «Мідного бунту» в Москві 1662 року, а також ряду народних хвилювань в інших містах, карбування мідних копійок було припинено, грошові двори «мідної справи» закриті. Мідні монети були вилучені з обігу, протягом місяця після скасування реформи [3, с. 157]. Але, як показують монетні комплекси тих часів, у обігу на Лівобережжі мідні копійки час-від-часу зустрічалися й надалі.

Найстаріша монета комплексу — півторагрошовик, випущений у 1621 р., наймолодша — копійка 1662/1663 р. Отже, час «випадіння» «скарбу» за цими ознаками — близько середини 1660-х рр.

Можна констатувати досить поганий ступінь збереження більшості монет комплексу. Півтораки Сигізмунда III мають значні потертості й деформації, також досить поганий стан збереження мають «наймолодші» монети скарбу — копійки Московського царства, карбовані за Олексія Михайловича. Значна затертість більшості півтораків із комплексу свідчить про їх тривалий та інтенсивний обіг. А, отже, не виключено що час «випадіння» цього

* Ілюстрації до публікації див. на кольоровій вклейці VIII.

гаманця може бути й дещо пізнішим у часі за вище означений. За невеликою вибіркою точноше це встановити неможливо.

№ по	Країна	Емітент	Місто карб.	Проміть	Метал	Номинал	Рік*	Аверс**	Знак обігу***	Реверс**	№ за каталогом****	О, мм	Полиг, мм	Стан, примітки
1	Річ Посполита	-	Бидгощ	Сигізмунд III Ваза (1587-1632)	Ag	Півтора-грошова	[16] 21	SIGIS 3-D GREX MDL	сас озгур.	★MONENOREG POLO★	1621PL00700 Kopiciki 858	19	10	Трохи зітнута
2	Річ Посполита	-	Бидгощ	Сигізмунд III (1587-1632)	Ag	Півтора-грошова	[16] 22	SIGIS D GREX P DL	сас озгур.	MONENOREG POLO	1622PL01600 Kopiciki 860	19	9	Потерта
3	Річ Посполита	-	Бидгощ	Сигізмунд III (1587-1632)	Ag	Півтора-грошова	[16] 27	SIGIS D GREX P MDL	сас фігур.	[MONENOREG] [POLO]	-	19	5	Об'ємна з двох сторін
5	Річ Посполита	-	Бидгощ	Сигізмунд III (1587-1632)	Ag	Гріш	[7] 7	SIGIS D GREX P OL	сас без метал.	[7]	-	19	5	Потерта, зітнута й великою кількістю
6	Річ Посполита	м. Гданськ	Гданськ	Сигізмунд III (1587-1632)	Ag	Гріш	1628	SIGIS D GREX POL D R P R	-	GROSSVSCIVL GED ANENSIS 1628	1628PL01800 Kopiciki 7476	19	2	Діло потерта, крихітка гроша надписом, R
7	Королівство Шведія	м. Рига	Рига	Густав II Адольф (1611-1632)	Ag	півтора-драндінглар	[16] 24	GVSTADOLD G R EN	-	MONNOVAICVIR GE	Федоров 734	19	-	Діло потерта
4	Королівство Англія	м. Едінбург	Едінбург	Христина Августа (1632-1654)	Ag	Драндінглар	[16] 40	CHRIS REGIS V E	сере	[MON NO REGSVE]	Kopiciki 9650	19	6	Потерта, частинка металу згублена
8	Королівство Шведія	Лівонія	місто св. Якова, м. Рига	Карл Густав (1654-1660)	Вікон	Сорік	[16] 55	CAROLVS G VSTI AVD G R S	-	SOLIDA SVLVONIA EIS	Федоров 934	15	1	Потерта, вилус
9	Московське царство	-	-	Олексій Михайлович (1645-1676)	Сп	Копійка	1662-1663	Государь царь и великий князь. Алексей Михайлович Великий и Малый и Беслый Российский царь	-	-	-	11	-	Діло згублено
10	Московське царство	-	-	?	Ag	Копійка	?	-	-	-	-	11	-	Діло згублено, легенда не читалася

Рис. 3. Стасі, с. Опис складу загубленого гаманця.

Загалом можемо підсумувати, що поступове накопичення джерельної бази вивчення дрібної обігової монети XVII ст. дасть змогу в майбутньому не лише здійснити комплексний аналіз монетно-грошової системи й обігу того часу, а й, до певної міри, скласти загальну картину можливості (чи навпаки, неможливості) здійснювати датування археологічних закритих комплексів та культурних нашарувань за окремими випадковими знахідками монет. Адже, як бачимо, деякі з них дійсно могли використовуватися і бути в обігу досить нетривалий, інші ж навпаки — доволі тривалий час.

Джерела та література

1. FortressCatalogue – 2021 // Електронний ресурс. – Режим доступу: www.fortresskatalog.com.
2. **Kopiciki E.** Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z Polską związanych / Edmund Kopiciki. — Warszawa : Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, 1995. — Textst. Czesc 1 (poz. 1-7058). — 315 s.
3. **Зякун А., Зякун Ю.** Інтеграція України до західноєвропейського та всеросійського грошового обігу (на прикладі грошового ринку Гетьманщини) / А. Зякун, Ю. Зякун // Світогляд — Філософія — Релігія. — 2014. — Вип. 5. — С. 154–162.

4. **Федоров Д.** Монеты Прибалтики XIII–XVII столетий: определитель монет / Д. Федоров. — Таллин: Валгус, 1966. — 423 с.
5. **Шерстюк В. В., Коваленко М. В.** «Скарб» солідів сер. XVII ст. з околиць Великих Сорочинців на Полтавщині / В. В. Шерстюк, М. В. Коваленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. / [ред. кол.: О. М. Титова (відп. ред.), С. О. Біляєва, Р. В. Терпиловський та ін.]; УТОПІК; ЦП НАНУ і УТОПІК; Істор.-культ. асоц. «Україна — Туреччина» та ін. — К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2018. — Вип. 27. — С. 119–125.

Михайло Коваленко, Юлія Деркач

Втрачений гаманець XVII ст. з околиць Стасів на Полтавщині

Охарактеризований комплекс невеликого «скарбу» монет доби Руїни — загублений гаманець, виявлений за випадкових обставин в околицях с. Стасі сучасного Полтавського району Полтавської області.

Ключові слова: козацька доба, монетно-грошовий обіг, Полтавщина, Стасі, півтораки-драйпелькери, солід, копійки.

Mykhailo Kovalenko, Yulia Derkach

Lost Wallet of the 17th c. near Stasi in Poltava Region

Complex of small “treasure” of coins dated to the Ruin Time — lost wallet, found occasionally near Stasi Village Poltava District Poltava Region — is characterized.

Keywords: the Cossacks Time, monetary circulation, Poltava Region, Stasi, half-poltorak, dreipolker, solid, kopyika.

Село Жуки в дослідженнях ґрунтово-геологічної експедиції В. В. Докучаєва (1888–1894)

Публікація знайомить із ґрунтово-геологічними дослідженнями околиць с. Жуків, проведеними агрономом О. О. Ізмаїльським та учасниками Полтавської експедиції В. В. Докучаєва (1888 – 1894).

Ключові слова: Жуки, Полтавський повіт, В. В. Докучаєв, О. О. Ізмаїльський, А. С. Георгієвський, зразки ґрунтів, лес, музейна колекція.

У 1888–1894 роках на теренах Полтавщини проводила роботи ґрунтово-геологічна експедиція під керівництвом професора В. В. Докучаєва (1846–1903). Дослідження краю не обмежилося земельно-оцінювальними роботами, вивченням власне типів ґрунтів, а мало комплексний характер екологічного вивчення території Полтавської губернії [4, с. 9]. Всі роботи проходили під безпосереднім керівництвом В. В. Докучаєва. Дослідженням Полтавського повіту, збором матеріалів та виданням звіту про ґрунтово-геологічне вивчення території займався Андрій Семенович Георгієвський (1863–1898). Хімічні аналізи експедиційних матеріалів проводив М. І. Шешуков (1857–?), дослідження механічного складу та фізичних властивостей ґрунтів – В. М. Яковлев (?–1891), а їх поглинальну здатність вивчав П. Ф. Бараків (1858–1919) [3, с. III].

Чільне місце в ґрунтово-геологічному вивченні Полтавського повіту посідало село Жуки та його околиці. Місцевість вивчалася в розрізі «Стасовцы, Каменка, Семеновка, Жуки» [3, с. 63]. Згідно з дослідженнями В. В. Докучаєва, в околицях Жуків домінували сірі важкі суглинки потужністю 2'4", які на західній околиці села змінювалися темними суглинками, характерними для північно-західної околиці «Стасівців» [3, с. 63–65].

Станом на 1890 р., геологічний розріз глинища, розташованого в нижній частині пологого схилу в Жуках, включав наступні шари:

А+В. Темно-сіра горіхова земля, потужність 3'.

С. Червонуватий щільний суглинок, покритий великою кількістю гумусових плям та «підтьоків», з фрагментами перегнених кореневих залишків деревних рослин. Потужність 3'. Мав реакцію на кислоту, «шипіння» посилюється у глиб розрізу.

Д. Буруватий легкий суглинок, збагачений карбонатами.

Е. Лес типовий, однорідний, жовтуватий, надзвичайно ніжний суглинок з вапняковими трубочками. Потужність 4' [3, с. 64].

У 1895 році на Всеросійській сільськогосподарській виставці у Москві в розділі «Найбільш поширені материнські породи Європейської Росії» експедицією В. В. Докучаєва було представлено зразок лесу типового саме з Жуків [1, с. 357].

Нині у ґрунтовій колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського зберігається два зразки, зібрані в Жуках під час Полтавської експедиції. Зразки ці були взяті на пологому схилі, у глинищі та за дві версти на північний схід від села, у «середній частині пологого схилу Полузірської балки» [3, с. 64–65]. Колекційні матеріали зберігаються в картонних коробках жовтого кольору, з написами: на першому – «*Пол. у.*», на другому – «*Полтавський музей, від. природи, п/в геології*». Кожен зразок має польову етикетку у вигляді фрагменту паперу з нерівними краями, де вміщені дані про місця збору.

Перший зразок – це зразок лесу малогумусного (рис. 1). Напис на польовій етикетці: «*Жуки, глинище на пологом едва залуженном склоне Лесс мал. луг. 5*».

Другий – зразок підґрунтя лесу темного, супіщаного (рис. 2). Напис

Рис. 1. Зразок лесу малогумусного, с. Жуки (фонди ПКМ ВК)

на польовій етикетці: «*Жуки, по трасе за деревней, на северо-восток по пути на большую дорогу*».

Ча ст ко -
во геологічні
дослідження
Жуків про-
водив «дорогий
полтавський
друг» В. В. Доку-
чаєва, агроном,
управляючий
Піщано-Ба-
лясененською
економією
князя Кочу-
бея – Олександр
Олексійович
Ізмаїльський

Рис. 2. Зразок підгрунтя лесу темного, с. Жуки
(фонди ПКМ ВК).

(1851–1914). Листування видатних науковців виступає цікавим дже-
релом, де знаходимо відомості про Жуківську економію Кочубеїв та
дослідження місцевих колодязів, проведених О. О. Ізмаїльським у
90-х рр. XIX ст. Так, 20 листопада 1891 року Олександр Олексійо-
вич отримує пропозицію прийняти у своє завідування володіння
Кочубеїв у Жуках площею 2700 десятин, на що вчений погоджується
[2, с. 921]. Жуківське володіння на той час було в занедбаному стані.
У листі до Докучаєва від 23 листопада 1891 року О. О. Ізмаїльський
пише: *«имение хотя и владельческое, но хуже арендаторского... скот
хоть на выставку отдела уродств»* [2, с. 919]. У грудні 1891 року на
найвищому місці садиби вирішено копати колодязь: *«В Жуках
при копке колодцев в усадьбе дошли уже до 22 аршин; почва почти уже
насыщена водою. Совершенно то же расположение слоев, даже и мощ-
ность почти одна и та же, как в Дячково»* (лист до В. В. Докучає-
ва від 25 лютого 1892 р.) [2, с. 923]. Геологічні розрізи колодязів,
залягання горизонтів у Жуках виявилися аналогічними «дяч-
ківським», які довгий час вивчав В. В. Докучаєв. Починаючи з
глибини 10–14 аршин чітко вирізнявся темний шар, утворений
тріщинами, повністю заповненими гумусовим лесом [2, с. 923].
Агроном на глибині два аршини виділив «грибницевидний» шар,
що складався з вапнякових трубочок, які за своїм розташуван-
ням нагадували грибницю. Потужність такого шару становила
1,5 аршини. О. О. Ізмаїльський з досліджених колодязів вигото-

вив декілька «монолітів» (масштаб 1 дюйм: 1 аршин). Конструкція являла собою довгий скляний футляр, що складався з «цеглинок» ґрунту, взятих з окремих аршинів колодязя, послідовно розміщених в ящику. У березні 1892 року жуківські «моноліти» з колодязів були відправлені на опрацювання В. В. Докучаєву [2, с. 925]. На жаль, їх подальша доля невідома.

Натомість, зразки ґрунтів, зібрані А. С. Георгієвським у Жуках під час роботи Полтавської експедиції, збереглися до наших днів. Нині вони є складовою частиною музейної колекції, мають наукове, краєзнавче та меморіальне значення, входячи у число перших експонатів Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства (нині Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського). Наукова значимість цих зразків Докучаєвської колекції успішно долає призму часу, вони є потужними імпульсами для подальших наукових досліджень Полтавщини.

Література та джерела

1. **Докучаєв В. В.** Сочинения. – Т. VII: Статьи и доклады. Организация почвенных учреждений и вопросы сельского хозяйства в России. Популярные лекции 1880–1900. – М.: Изд-во АН СРСР, 1953. – 504 с.
2. Из переписки В. В. Докучаева и А. А. Измаильского (1888–1900) // Научное наследство. Естественна-научная часть / [под ред. С. И. Вавилова]. – М., 1951. – Т. II. – С. 859–1026.
3. Материалы к оценке земель Полтавской губернии. Естественна-историческая часть. Отчет Полтавскому губернскому земству / Сост. А. С. Георгіевский. – Вып. I: Полтавский уезд. – СПб.: Типография Е. Евдокимова, 1890. – 153 с.
4. **Самородов В. М., Кигим С. Л.** В. В. Докучаєв і Полтавщина: факти, документи, бібліографія / [уклад. Самородов В. М., Кигим С. Л.; наук. ред. К. М. Ситник]. – Полтава: Верстка, 2007. – 182 с.

Олена Шиян, Віра Старченко

Село Жуки в дослідженнях ґрунтового-геологічної експедиції В. В. Докучаєва (1888–1894)

Публікація присвячена ґрунтового-геологічним дослідженням околиць села Жуки під Полтавою, проведеним під керівництвом професора В. В. Докучаєва під час роботи Полтавської експедиції. Подається геологічний розріз місцевості, опис зразків ґрунтів, що нині зберігаються в фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Охарактеризовано дослідження колодязів у Жуках агрономом О. О. Измаїльським.

Ключові слова: Жуки, Полтавський повіт, В. В. Докучаєв, О. О. Ізмаїльський, А. С. Георгієвський, зразки ґрунтів, лес, музейна колекція.

Olena Shyian, Vira Starchenko

Zhuky Village in Researches of Soil-Geological Expedition of V. V. Dokuchaiev (1888-1894)

Publication is dedicated to soil-geological researches near Zhuky Village at Poltava, held under Professor V. V. Dokuchaiev during the work of Poltava expedition. Geological sheet of locality, description of soil samples now preserved in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum funds, are given. Exploration of water wells in Zhuky by agronomist O. O. Izmailskyi is characterized.

Keywords: Zhuky, Poltava District, V. V. Dokuchaiev, O. O. Izmailskyi, A. S. Heorhiievskyi, soil samples, forest, museum collection.

Художня вишивка у с. Жуки

*Про розвиток вишивального промислу у с. Жуки під Полтавою.
Наведені дані про місцевих майстринь-вишивальниць.*

Ключові слова: вишивка, орнамент, М. Т. Плескач,
Г. Ф. Шабалдій, с. Жуки.

Вишивка – найпоширеніший і найдавніший вид творчих занять людей. Влучно охарактеризувала її мистецтвознавець Р. В. Захарчук-Чугай: вишивка – класичний вид українського народного мистецтва, що розкриває невичерпне багатство творчих сил народу, вершини його мистецького хисту; це орнаментальна скарбниця колективного генію, в якій втілено чудеса народної вигадки та фантазії [4, с. 5, 7].

Здавна в Україні вишивка слугувала не лише захистом для тілесного, але й духовного виміру буття роду, сім'ї, людини. Кожен виріб, декорований вишитими узорами, містить відбиток регіону побутування. У речах, прикрашених вишивкою, майстрині закодували визначені багатовіковими звичаями символи-обереги, хоча з часом, особливо в періоди радикальних змін світобудови, їх значення забувалися.

Досить довго вишивка не сприймалася окремим промислом, наприклад, земці відводили їй роль «задоволення естетичних потреб населення у прикрашанні одягу та житла». Однак, згодом вони помітили, що вишиті речі, орнаменти яких випрацьовувалися і поліпшувалися століттями, досягли значної художньої досконалості та високої цінності, а тому мають «усі дані стати в ряд великих життєвих ремесел» [6, с. 7]. Поступово співробітники Полтавського губернського земства почали не лише вивчати стан і перспективи вишивального промислу, а й здійснили певні заходи для його розвитку.

Діяльність Полтавського губернського земства у збереженні та розвитку традиційних кустарних промислів відзначалася продуманістю та системністю (особливо на початку ХХ ст.), адже прогресивні земські кола втілили цілий комплекс заходів, що мали технічне, художнє та економічне спрямування й у підсумку сформували складну систему учбових, показових та таких,

що сприяли збуту установ. Ця структура реалізувалася у наступному: утримання майстерень та показових пунктів; комплектування штату роз'їзних інструкторів; організація кредиту для дрібних промислів; функціонування складу кустарних виробів; діяльність при земстві художників та музею з етнографічним відділом; організація виставок — місцевих і поза межами губернії [6, с. 14; 8, с. 122].

У кожному повіті губернії існували ткацькі, рукодільні або рукодільно-шевські учбово-показові майстерні та пункти. На початку ХХ ст. на Полтавщині діяло не більше 10 подібних закладів, а на 1914 р. їх було відкрито більше 30. Напередодні Першої світової війни на всіх пунктах роботу отримували більше 2000 ткаць і вишивальниць. Народні майстрині не залишились осторонь тривожних подій воєнного конфлікту: вони виготовляли необхідні для армії та лазаретів речі [9, с. 107].

Дослідник розвитку деревообробки на Полтавщині В. П. Лапа, описуючи діяльність різьбяр Якова Халабудного, наводить невтішну характеристику с. Жуки, де народився та працював майстер: «...бідне, і значна частина селян працювала в маєтку князя Кочубея, ледве зводячи кінці з кінцями, а часом найбідніші селяни змушені були шукати додаткового заробітку» [7, с. 27]. Для покращення фінансового стану місцевого населення земці у 1911 р. відкрили тут столярно-колісну майстерню. Жінки-вишивальниці могли відвідувати швейно-рукодільну учбову майстерню в с. Балясне або кравецько-рукодільну в Диканьці [10, с. 320].

Відомий мистецтвознавець В. М. Ханко, аналізуючи розвиток ремісництва і художніх промислів у с. Жуки, підкреслює, що воно потрапило «в орбіту губернського земства... перед Першою світовою війною, а його розквіт припадає на подальші роки (філії артілей ім. Лесі Українки та «Спорт і культура» в Полтаві)» [13, с. 132]. Дослідник у 1986 р. здійснив експедицію до цього населеного пункту та поспілкувався з майстрами, які не лише поділилися спогадами про особливості становлення місцевих промислів, а й подарували автентичні вироби. У 2019 р. Віталій Миколайович передав до фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (далі ПКМВК) більше 2,5 тис. мистецьких предметів, серед яких тканина скатертина та зразки вишивок місцевих майстринь. У тому ж році 25 вересня в музеї відкрилася ви-

ставка нових надходжень «Щедрий дар мистецтвознавця Віталія Ханка», на якій було репрезентовано частину згаданих речей.

Респондентами В. М. Ханка стали Марія Тихонівна Плєскач (1904 р.н.) та Ганна Федорівна Шабалдій (1918 р.н.), які розповіли про своє становлення як вишивальниць, традиційні техніки й орнаменти, поширений асортимент виробів.

Марії Тихонівні передали знання старші дівчата, які навчили її вишивати у техниках хрест та виколювання. Майстриня описала типове оздоблення жіночої сорочки, яку їй довірили виконати: на комірці («на палець товщина»), на рукавах та вустаці (чорне листя, червоні троянди, по вільному полю окремі три квітки). Жінка згадувала, що вона добре вишивала сорочки, а її сестра працювала в економії Кочубея. Нелегкими були революційні часи, зокрема, зникла тканина, людям доводилося шити одяг із тонкої мішквини [2, арк. 1].

У 1920-х рр. розпочалася відбудова художніх промислів, що, однак, була нерівномірною. Найперше відновлювали роботу старих осередків, особливо тих, що найменше постраждали у воєнний час, потребували мінімального обладнання та незначних капіталовкладень, забезпечували потреби населення у товарах широкого вжитку. Аналізом перспективності територій займалася Українкустарспілка, що на Полтавщині виділила дев'ять осередків, шість з яких були пов'язані з вишивальним і ткацьким промислами. Вони майже повністю базувалися на ручній праці та устаткуванні майстрів. Основною формою організації праці молодих артільей довго залишалося «надомництво». У 1922 р. у Полтаві відкрили зразковий пункт, що об'єднав вишивальниць із найближчих до міста сіл [1, с. 50–51].

У 1927 р. в Полтаві розпочала діяльність артіль ім. Лесі Українки з філіями у селах Тахтаулове, Бречківка, Жуки, Нехвороша, Мачухи, Милорадове, Василівка, Рублівка, Кротенки, Абазівка тощо. Насамперед, виготовляли утилітарні вироби – скатертини з серветками, купони вишитих чоловічих та жіночих сорочок [5, с. 22–23]. Про роботу в цій артілі згадує і М. Т. Плєскач: «За 3 дня – чоловіча сорочка (вартість 22 карбованці). Гарно шила – добре платили» [2, арк. 1 зв]. Окрім того, майстриня уточнила розміри скатертин – великі з 12 хусток, менші – з 8 (найпоширеніший розмір хустки на Полтавщині, за даними етнографа Я. О. Рижєнка, – 50 × 50 см) [2, арк. 1 зв.; 11, с. 20]. Майстриня ба-

гато вишивала дитячих суконь, чоловічих сорочок, жіночих блуз та сорочок, використовуючи переважно червону і чорну заполоч, якою виконувала традиційні узори за зразками. Альбом саме з ними вона й подарувала у 1986 р. В. М. Ханку.

У «Зошиті для малювання» на 8 аркушах пришиті рапорти 22 візерунків, що виконані на старому домотканому полотні заполоччю. Вони презентують класичні орнаменти Полтавського краю, вишиті традиційними техніками. Серед зразків переважають геометричні та геометризовані рослинні узори. Провідні мотиви, які зустрічаємо, — «сповиті клинці», «орішина», «баранячі ріжки», «ромби з вусами», «зірочки», «решітки», «ключі», «осьмиріжки», «виноград», «троянди». Майстрині-надомниці володіли різними видами стібів: лічильна гладь (настилування, «лиштва»), вирізування, виколювання, мережка, ретязь, «курячий брід», «зерновий вивід», хрест та ін. Часто для досягнення особливо ефектного вигляду шви поєднували. Найчастіше сполучали пряму лічильну гладь із ажурними техніками — вирізуванням або мережкою. Переважають біла (автентична вишивка «білим по білому»), червона, чорна та пастельна сіро-коричнева гама, з поодинокими краплями синього та жовтого кольорів. Зазначене засвідчує прихильне ставлення вишивальниць у 1920-х рр. до надбань попередніх поколінь, збереження особливостей місцевого вишивального промислу.

Ганна Федорівна Шабалдій почала займатися вишивкою і ткацтвом у 1933 р. І все своє життя пов'язала з цими видами творчої діяльності. Із 1941 р. Г. Ф. Шабалдій стала бригадиром кустарок-надомниць артїлі ім. ХХІІ-річчя РСЧА, що в 1960 р. злилася з Полтавською фабрикою художніх виробів ім. Лесі Українки, де продовжився трудовий шлях майстрині. У 1971 р. згадана фабрика була реорганізована у Художньо-виробниче об'єднання «Полтавчанка», звідки жінка у 1973 р. пішла на заслужений відпочинок [3, арк. 1].

Ганна Федорівна згадувала, що у 1930-ті рр. переважно ткала скатертини та приліжкові килими з геометризованим орнаментом. До цього періоду відноситься скатертина, яку вона подарувала В. М. Ханку. Ткані декоративні інтер'єрні вироби постійно використовувалися, тому не було потреби їх пишно вишивати. Скатертині, витканій Г. Ф. Шабалдій, притаманне стримане оздоблення — з двох протилежних країв розташовані по три па-

ралельні сині лінії, з інших – по одній. По кутах розміщені три елементи – стилізовані гвоздики, виконані білими, синіми, червоними та зеленими нитками. Такі тканини не тільки прикрашали інтер'єр кімнати, а й створювати певний затишок та художній образ житла.

У післявоєнний період не вистачало побутових виробів. Тому важлива роль відводилась художнім промислам, які отримали всебічну підтримку держави, відроджувалися й успішно розвивалися. Одне з провідних місць, як і у перші роки становлення більшовицької влади, посідала вишивка, що не потребувала великих асигнувань на оснащення, сировину, приміщення тощо. Артїлі продовжували використовувати надомництво [5, с. 27]. У цей час набули поширення вироби, вишиті за старими зразками, але на фабричному полотні тонкими нитками муліне. Зі зміною тканини та вишивального матеріалу узорі ставали дрібнішими, тоншими, меншими, а вся вишивка здавалася водночас і традиційною, давно знайомою, і, разом із тим, у чомусь відмінною від класичної. Це призвело до нових шукань чисто композиційного характеру, що дало відчутні наслідки в роботах вишивальних цехів художньо-промислових артїлей [1, с. 179].

Про ці тенденції у вишивальному промислі повоєнного часу свідчать чотири аркуші зі зразками композицій вишивок для ска-тертин і гардини, якими користувалися вишивальниці з бригади Ганни Федорівни. Шаблони орнаментів виконані на тонкому фабричному полотні нитками муліне. Представлені лише кілька видів стібів із традиційних: пряма лічильна гладь, хрест та штапівка. Потреба в прискоренні отримання готових виробів, витіснила трудомісткі ажурні техніки. Кольорова гама також зазнала деяких змін: поряд із класичною червоно-чорною і пастельною спостерігаємо використання яскравих барв. Серед мотивів переважають геометризовані, зокрема, стилізовані восьмипелюсткової квіти, прямі гілочки, зірки, ромби, трикутники.

Особливо привабливо виглядає зразок малюнку для ска-тертини, виконаний у м'якій блакитно-коричній гамі прямою лічильною гладдю та штапівкою. Цей шаблон ілюструє підхід до вишивки у 1940–1950-х рр. Відмітною рисою геометричного орнаментів є віртуозність внутрішньої розробки мотивів у поєднанні з чіткою лінією, що об'єднує весь малюнок, створює спокійно-розмірений ритм. Композиція геометричного узору вті-

лює безперервний рух, тому важко знайти його початок. У ньому одні елементи є водночас гармонійними частинами інших.

Ганна Федорівна Шабалдй перелічила традиційний асортимент виробів, що оздоблювали жінки-надомниці у цей час: скатертини, гардини, чоловічі сорочки («українки» та «чумачки»), жіночі сорочки та кофти [3, арк. 1 зв].

За даними мистецтвознавця В. М. Ханка, в с. Жуки виробництво тканих виробів припинилося на початку 1960-х рр., вишитих – у 1973 р. [12, с. 305–306].

На прикладі лише одного села на Полтавщині можна прослідкувати безперервний розвиток вишивального і ткацького промислів, що чутливо реагували на зміни у суспільстві. Однак, основа – класичний український орнамент – залишилася незмінною, вона проглядає крізь кожний стібок нитки-лінії. Незважаючи на соціальні трансформації, появу нових мистецьких смаків і форм, майстрині завжди черпають мотиви з глибокого колодязя народної творчості, зберігаючи унікальне мистецтво.

Література та джерела

1. **Бутник-Сіверський Б. С.** Українське радянське народне мистецтво / Б. С. Бутник-Сіверський. – К.: Наукова думка, 1966. – 220 с.
2. Запис спогадів М. Т. Плескач від 29.09.1986 р., с. Жуки // Архів мистецтвознавця В. М. Ханка. – 1 арк.
3. Запис спогадів Г. Ф. Шабалдй від 28.09.1986 р., с. Жуки // Архів мистецтвознавця В. М. Ханка. – 1 арк.
4. **Захарчук-Чугай Р. В.** Українська народна вишивка: західні області УРСР / Р. В. Захарчук-Чугай. – Київ: Наукова думка, 1988. – 190 с.
5. **Кара-Васильєва Т.** Полтавська народна вишивка / Т. Кара-Васильєва. – К.: Наукова думка, 1983. – 134 с.
6. Каталог изделий вырабатываемых кустарями Полтавкой губернии в земских учебных мастерских и продаваемый через земский склад. – СПб.: Типография А. С. Суворина, 1912. – 48 с.
7. **Лапа В. П.** Полтавські різьбарі. Яків Халабудний. Василь Гарбуз / В. П. Лапа. – [Харків]: Мистецтво, 1937. – 72 с.
8. Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1913 год. – Полтава: Электрич. типо-литограф. И. Л. Фришберга, 1914. – 200 с.
9. Отчет Полтавской Губернской Земскоу Управы за 1914 год. – Вып. 1. – Полтава: Электрич. типо-литограф. И. Л. Фришберга, 1915. – 486 с.
10. Отчет уездной земской управы за 1911 год. В 2-х ч. – Ч. II. – Полтава: Электр. типограф. Д. Н. Подземского, 1912. – 402 с.

11. **Риженко Я.** Українське шитво / Я. Риженко. – Полтава: Полтава-Поліграф, 1929. – 28 с.
12. **Ханко В. М.** Енциклопедія мистецтва Полтавщини: у 2-х т. / В. М. Ханко. – Т. 1: А – Л. – Полтава: ТОВ «АСМІ»; видавець О. Ханко, 2014. – 503 с.
13. **Ханко В.** Село Жуки як осередок ремісництва й художніх промислів / В. Ханко // Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка: зб. матеріалів Другої наукової конференції / [за ред. О. Б. Супруненка]. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2018. – С. 132–139.

Оксана Сулима, Віра Старченко

Художня вишивка у с. Жуки

Наведені відомості щодо розвитку вишивального промислу у с. Жуки під Полтавою, окремі дані про місцевих майстринь-вишивальниць ХХ ст., які зібрані відомим полтавським мистецтвознавцем В. М. Ханком.

Ключові слова: вишивка, орнамент, М. Т. Плескач,
Г. Ф. Шабалдій, с. Жуки.

Oksana Sulyma, Vira Starchenko

Art Embroidery in Zhuky Village

Information about embroidery craft development in Zhuky Village near Poltava, data concerning local embroidery masters of the 20th c., collected by famous Poltava art critic V. M. Khanko, are given.

Keywords: embroidery, ornament, M. T. Pleskach, H. F. Shabaldii,
Zhuky Village.

Уродженці с. Івонченці – учасники Першої світової війни 1914 – 1918 рр.

Про уродженців с. Івонченці – учасників Першої світової війни 1914 – 1918 рр. та необхідність увічнення їх пам'яті.

Ключові слова: Перша світова війна, імперія, фронт, піхотний полк, драгунський полк, рядовий, ефрейтор, молодший унтер-офіцер, старший унтер-офіцер.

1914 р. став визначальним для новітньої історії. Тоді люди не усвідомлювали, що впродовж одного року сталося стільки подій, котрі призвели до спалаху війни світового масштабу, які змінили обличчя Європи та створили підґрунтя для наступного конфлікту, який відбувся за два десятиліття потому.

За іронією долі, 1914 р. більшість європейців очікували, а деякі сподівалися, на початок війни. Мало хто взагалі міг передбачити її наслідки. Впродовж наступних чотирьох років більшість європейських країн, а також США, Канаду, Японію та Близький Схід було втягнуто у конфлікт, що мобілізував нечувану кількість людей – 65 мільйонів (із них 8,4 мільйона було вбито, а 21 – поранено). Досі жодна війна не коштувала стільки людських життів [1, с. 445].

Бойові дії велись на Західному, Східному та Італійському фронтах у Європі, в Африці, на Близькому Сході, островах Тихого океану. Боротьба, що точилася на Західному фронті, відбувалася вздовж системи траншей та укріплень, обмежених областю, відомою під назвою нічийна земля. Ці ряди укріплень тяглися від Північного моря до Швейцарії, через це система ведення статичної війни визначила їх перебіг для багатьох учасників. На Східному фронті розлогі східні рівнини й обмежена мережа залізниць запобігли стану ведення траншейної війни. Військові дії велися на суші, на морі та, вперше в історії людства, у повітрі.

Перша світова війна за своїм характером була загарбницькою з боку всіх її сторін – ворогуючих держав Троїстого союзу (Німечка, Австро-Угорська, Османська імперії, Болгарське царство і з 1915 р. Королівство Італія) та країн Антанти (Російська

і Британська імперія, Французька республіка та США, з 6 квітня 1917 р.). З обох боків були держави, що мали стратегічні плани щодо українських земель. Найдалекосяжніші з них плекала Німеччина: розгромити Російську імперію, відторгнути землі України, Білорусі, Польщі, країн Балтії й Кавказу та включити їх до складу майбутньої Великонімецької світової імперії. «Стальний король» Август Тіссен заявляв, що під повну владу німецьких монополій мають перейти українські «Донецький басейн з Одесою, Кримом та Приазов'ям». Австро-Угорська монархія прагнула не тільки зберегти панування у Галичині, Буковині та Закарпатті, а й зазіхала на Волинь та Поділля. Російська імперія під приводом «воз'єднання братів-русинів» прагнула посунути свої кордони до Карпатських гір, мати вплив на Балканах та вийти до проток Босфор та Дарданели [2, с. 295].

Перша світова війна 1914 – 1918 рр., що розпочалась як збройний конфлікт між двома групами імперіалістичних країн, поставила Україну в епіцентр військово-політичних подій. Українську «карту» в ті роки прагнули розіграти Німеччина, Австро-Угорщина, Румунія, свої інтереси мали в цьому регіоні Великобританія і Франція.

Розділені кордонами і фронтами українці брали участь в бойових діях Першої світової війни у складі армій відразу двох імперій – Російської (4 – 4,5 мільйони) та Австро-Угорської (500 тис. чол.). Національне військове формування українців існувало лише в армії Австро-Угорщини – легіон Українських Січових Стрільців (7 тис.). В армії Російської імперії українці були розпошені по всіх фронтах. Німецьке командування з українських військовополонених, які воювали в російському війську, створило після укладання Брест-Литовського миру так звану Синю (Синьожупанну) дивізію [3, с. 22].

Українці змушені були воювати один проти одного за чужі їм інтереси.

Перша світова війна 1914 – 1918 рр. призвела до розрухи промисловості, погіршення роботи залізничного транспорту, кризових явищ у сільському господарстві.

У Полтавській губернії до російської армії було мобілізовано 49,4 % працездатних чоловіків у сільському господарстві. Частина коней також була забрана до війська. За браком робочих рук і тягової сили посівні площі в губернії скоротились на 330 тисяч

десятин. Уже у 1916 р. почали відчуватись труднощі у забезпеченні продовольством жителів міст та армії [4, с. 36–37].

Військовий конфлікт такого масштабу потребував значних ресурсів – економічних, матеріальних, і передусім людських.

Хоча бойові дії і не велися на території Полтавської губернії, її населення було залучене до подій Першої світової війни. Полтавщина була охоплена мобілізацією, в межах губернії були створені лазарети (за допомогою земств), військові склади і т. ін.

У с. Івонченці було мобілізовано 25 чоловік. З них поранених – 12; зниклих безвісти – 2; залишений на полі бою – 1; хворих – 8; загиблих – 1; вибулих з невстановлених причин – 1.

Список

уродженців с. Івонченці Тахтаулівської волості Полтавського повіту Полтавської губернії, які були мобілізовані на Першу світову війну 1914 – 1918 рр.

Гамалій Микита Андрійович. Полтавська губернія, Полтавський повіт, Тахтаулівська волость, с. Івонченці. Рядовий 306-го піхотного Мокшанського полку. Захворів на правобічне запалення середнього вуха 15.03.1917 р. [5, арк. 648/85].

Гамалей (Гамалій) Мирон Андрійович. Полтавська губернія, Полтавський повіт, Тахтаулівська волость, с. Івонченці. Рядовий 418-го піхотного Олександрівського полку. Поранений у боях на р. Стир 2.06.1916 р. Лікувався у лазареті м. Білгород (нині – РФ) [6, арк. 770].

Грес Олександр Антонович. Полтавська губернія, Полтавський повіт, Тахтаулівська волость, с. Івонченці. Канонір 1-го батальйону 1-ї Запасної артилерійської дивізії. Захворів на бронхіт 14.04.1917 р. Вибув у лазарет [7, арк. 202].

Гресь (Грес) Степан (Стефан) Костянтинович. Полтавська губернія, Полтавський повіт, Тахтаулівська волость, с. Івонченці. Бомбардир скорострільної бригади 9-го артилерійського полку 9-ї артилерійської бригади. Отримав тяжке вогнепальне поранення ніг з ураженням кісток у бою поблизу м. Барановичі (нині – Брестська область, Республіка Білорусь) 19.06.1916 р. Лікувався у лазареті Російського товариства Червоного Хреста м. Новоборисів (нині – Мінська область, Республіка Білорусь). Демобілізований через поранення [8, арк. 963; 9, арк. 965].

Грес Степан Петрович. Полтавська губернія, Полтавський повіт, Тахтаулівська волость, с. Івонченці. Рядовий 71-го піхотного

Белевського полку. Отримав поранення в бою поблизу м. Вільно (нині – м. Вільнюс, Литва) 14.09.1915 р. [10, арк. 964].

Даниленко Андрій Леонтійович. Полтавська губернія, Полтавський повіт, Тахтаулівська волость, с. Івонченці. Молодший унтер-офіцер 657-го піхотного Прутського (Черновицького) полку. Отримав поранення в боях поблизу сс. Залуче та Княже (нині – Снятинський район Івано-Франківської області, Україна) 16.07.1917 р. Вибув у передовий пересувний госпіталь [11, арк. 16].

Далиненко Степан Іванович. Полтавська губернія, Полтавський повіт, Тахтаулівська волость, с. Івонченці. Рядовий 133-го піхотного Сімферопольського полку. Залишений на полі бою під м. Залісці 20.07.1916 р. [12, арк. 205/294].

Дробин Петро Єлисейович. Полтавська губернія, Полтавський повіт, Тахтауловська волость, с. Івонченці. Єфрейтор 33-го піхотного Єлецького полку. Контужений під час боїв на Австро-Угорському кордоні 06.02.1915 р. [13, арк. 401].

Дробиш Петро Моїсейович. Полтавська губернія, Полтавський повіт, Супрунівська волость, с. Івонченці. Молодший унтер-офіцер 212-го Запасного полку. Причина і дата вибуття невідома [14, арк. 1099].

Дяченко Овксентій Степанович. Полтавська губернія, Полтавський повіт, Тахтаулівська волость, с. Івонченці. Рядовий 151-го піхотного Пятигорського полку. Отримав пошкодження правої ноги [15, арк. 637].

Жидко Костянтин Антонович. Полтавська губернія, Полтавський повіт, Тахтаулівська волость, с. Івонченці. Рядовий 78-го Запасного батальйону. Захворів, перебуваючи на фронті, 23.02.1916 р. [16, арк. 814].

Заїка (Ваїка) Борис Вікторович. Полтавська губернія, Полтавський повіт, Супрунівська волость, с. Івонченці. Рядовий 63-го піхотного Углицького полку. Поранений під час бою на південній околиці с. Цебров 24.12.1915 р. Вибув у перев'язочний загін 16-ї піхотної дивізії. Повернувся у свою частину. Був поранений в ногу у бою під м. Тернопіль (нині – м. Тернопіль, Україна) 19.06.1916 р. Вибув у лазарет [17, арк. 149; 18, арк. 854; 19, арк. 660].

Зосим (Засим) Тихон Гордійович. Полтавська губернія, Полтавський повіт, Тахтаулівська волость, с. Івонченці. Єфрейтор 131-го піхотного Тираспольського полку. Поранений у праву руку (колоата рана) та ногу у бою за Ікскюль (нині – м. Ікшкиле Ік-

шкільського краю, Латвія). Лікувався у лазареті № 5 Всеросійського земського союзу [20, арк. 387].

Кривобоков (Кривобок) Іван Андрійович. Полтавська губернія, Полтавський повіт, Тахтаулівська волость, с. Івонченці. Молодший унтер-офіцер дивізійного обозу 9-ї піхотної дивізії. Вибув через хворобу у лазарет 1-го жіночого клубу м. Москва [21, арк. 867].

Косин Іван Степанович. Полтавська губернія, Полтавський повіт, Тахтаулівська волость, с. Івонченці. Рядовий 420-го піхотного Сердобського полку. Захворів на анемію 8.08.1917 р. Вибув у лазарет [22, арк. 922].

Литвиненко Іван Дионисійович. Полтавська губернія, Полтавський повіт, Тахтаулівська волость, с. Івонченці. Ополченець 174-го піхотного Роменського полку. Поранений у бою біля с. Ясмерж (нині – Підкарпатське воєводство, Польща) 27.04.1915 р. [23, арк. 150].

Мазур Моїсей Савич. Полтавська губернія, Полтавський повіт, Супрунівська волость, с. Івонченці. Рядовий 8-го стрілецького полку. Отримав поранення 27.11.1916 р. в боях на Румунському фронті [24, арк. 1285].

Матіченко Семен Трифонович. Полтавська губернія, Полтавський повіт, Тахтаулівська волость, с. Івонченці. Рядовий 140-го піхотного Зарайського полку. Отримав поранення у бою 24.05.1915 р. Вибув у лазарет. Повернувся у свою частину. Молодший унтер-офіцер 140-го піхотного Зарайського полку був поранений у бою поблизу с. Манилівка (нині – Хмельницька область, Україна) 18.08.1916 р. Вибув у лазарет. Повернувся до своєї частини. Старший унтер-офіцер 140-го піхотного Зарайського полку. Нагороджений Георгіївським хрестом III ступеня (Солдатським) за № 179524. Старший унтер-офіцер 140-го піхотного Зарайського полку. Загинув 19.06.1917 р. в бою поблизу с. Пресовце (нині – Львівська область, Україна) [25, арк. 15; 26, арк. 97; 27, 112; 28, арк. 306/305].

Нестеренко Федір Йович. Полтавська губернія, Полтавський повіт, Тахтауловська волость, с. Івонченці. Стрілець 7-го Ставропольського полку. Отримав поранення у праву руку в бою. Вибув у дивізійний лазарет 17.03.1915 р. [29, арк. 1002].

Одарюк Яків Матвійович. Полтавська губернія, Полтавський повіт, Тахтаулівська волость, с. Івонченці. Рядовий 127-го піхот-

ного Путивльського полку. Отримав поранення 18.12.1915 р. під час боїв у Буковині (нині – Україна). Вибув 23.12.1915 р. у тиловий евакуаційний пункт м. Черкаси. Повернувся у свою частину. Єфрейтор 127-го піхотного Путивльського полку. Зник безвісти під час бою за висоту № 1901 2.10.1916 р. [30, арк. 882; 31, арк. 520; 32, арк. 391].

Стегней (Стегній) Борис Трохимович. Полтавська губернія, Полтавський повіт, Байрацька волость, с. Івонченці. Рядовий 76-го Кубанського полку. Захворів 26.01.1916 р. Вибув у лазарет [33, арк. 941].

Шкирба Сергій Гаврилович. Полтавська губернія, Полтавський повіт, Тахтауловська волость, с. Івонченці. Рядовий 174-го піхотного Роменського полку. Зник безвісти під час боїв за с. Смольник (нині – Підкарпатське воєводство, Польща) 8.03.1915 р. [34, арк. 62].

Шкурба Сергій Гаврилович. Полтавська губернія, Полтавський повіт, Тахтаулівська волость, с. Івонченці. Рядовий 10-го драгунського Новгородського полку. Захворів на тиф 23.02.1917 р. Вибув у лазарет [35, арк. 974].

Хорунжий Ананій Ілліч. Полтавська губернія, Полтавський повіт, Супрунівська волость, с. Івонченці. Рядовий 166-го піхотного Ровненського полку. Отримав поранення в бою 31.08.1916 р. поблизу с. Дарево Новгородського повіту Мінської губернії (нині – Гродненська область, Республіка Білорусь). Вибув у лазарет [36, арк. 331].

Принагідно висловлюємо побажання щодо необхідності увічнення пам'яті учасників Першої світової війни 1914 – 1918 рр. – уродженців с. Івонченці Полтавської міської територіальної громади.

Джерела та література

1. **Магочій П.-Р.** Україна. Історія її земель та народів / Павло-Роберт Магочій. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012. – 798 с.
2. **Сарбей В. Г.** Національне відродження України / В. Г. Сарбей. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – Т. 9. – 336 с.
3. **Рубльов О. С., Ресент О. П.** Українські визвольні змагання 1917 – 1921 рр. / О. С. Рубльов, О. П. Ресент. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – Т. 10. – 320 с.
4. **Г Ревегук В. Я.** Селянство Полтавщини в добу Української революції 1917 – 1921 рр. / В. Я. Ревегук. – Полтава: Полтавський літератор, 2017. – 386 с.

5. Російський Державний Військово-історичний архів (РДВІА). – Ф. Картоотека бюро обліку втрат у Першій світовій війні (офіцерів і солдат) (далі – КБОВ). – Шафа (Ш) без номера. Ящик (Я) 648-Г. – Арк. 648/85.
6. РДВІА. – Ф. КБОВ – Ш. без номеру. – Я. 741-Г. – Арк. 770.
7. Там же. – Я. 649-Г. – Арк. 202.
8. Там же. – Я. 841-Г. – Арк. 963.
9. Там же. – Я. 841-Г. – Арк. 965.
10. Там же. – Я. 841-Г. – Арк. 964.
11. РДВІА. – Ф. 16196: Особливе діловодство по збору і реєстрації відомостей про вибувших за смертю чи пораненням, а також зниклих безвісти військових чинах, діючих проти ворожих армій (1914 – 1918). – Оп. 1: Іменні списки втрат солдат і офіцерів I Світової війни 1914 – 1918 рр. (по полках і бригадах). – Спр. Іменні списки втрат солдатів 657 піхотного Прутського (Черновицького) полку. – Док. 4178: Список солдатів 657 піхотного Прутського (Черновицького) полку: загиблі, поранені, зниклі безвісти за період з 1 липня по 1 серпня 1917 р. – Арк. 16.
12. РДВІА. – Ф. 16196. – Оп. 1. – Спр. Списки втрат солдатів 133 піхотного Сімферопольського полку. – Док. 10653: Список нижніх чинів 133 піхотного Сімферопольського полку, убитих, зниклих безвісти і взятих у полон, а також поранених і контужених з 1 липня по 1 серпня 1916 р. – Арк. 205/294.
13. РДВІА. – Ф. КБОВ. – Ш. без номеру. – Я. 4547-Д. – Арк. 401.
14. Там же. – Я. 968-Д. – Арк. 1099.
15. Там же. – Я. 994-Д. – Арк. 637.
16. Там же. – Я. без номеру. – Арк. 814.
17. РДВІА. – Ф. 16196. – Оп. 1. – Спр. Іменні списки 63 піхотного Углицького полку про втрати солдат на фронтах. – Док. 540: Іменний список втрат нижніх чинів 63 піхотного Углицького полку. – Арк. 149.
18. РДВІА. – Ф. КБОВ. – Ш. – Я. 4074-Я. – Арк. 854;
19. Там же. – Я. 484-В. – Арк. 660.
20. Там же. – Я. 1242-З. – Арк. 387.
21. Там же. – Я. 4586-К. – Арк. 867.
22. Там же. – Я. 1757-К. – Арк. 9
23. РДВІА. – Ф. 16196. – Оп. 1. – Спр. Списки солдат 174 піхотного Роменського полку. – Док. 242469: Список нижніх чинів 174 піхотного Роменського полку убитих, поранених і безвісти зниклих в бою при с. Ясмерж 27 квітня 1915 року. – Арк. 150.
24. РДВІА. – Ф. КБОВ. – Ш. – Я. 2074-М. – Арк. 1285.
25. РДВІА. – Ф. 16196. – Оп. 1. – Спр. Іменні списки втрат солдатів 140 піхотного Зарайського полку. – Док. 2458: Іменний список нижніх чинів 140 піхотного Зарайського полку з 10 по 25 травня 1915 р. включно. – Арк. 15.
26. Там же. – Арк. 97.

27. РДВІА. – Ф. 970: Військово-похідна канцелярія при Імператорській головній квартирі м. Петроград. – Оп. 3: Військово-похідна канцелярія при Імператорській головній квартирі 1883 – 1917 рр. – Спр.: Списки солдатів, нагороджених Георгіївськими хрестами і медалями в період 1 Світової війни 1914 – 1917 рр. – Док.: Іменний список нижніх чинів 140 піхотного Зарайського полку, нагороджений Його Імператорською Височністю Великим Князем Георгієм Михайловичем Георгіївськими хрестами ІІІ-го ступеня за бойові відзнаки. – Арк. 112.
28. РДВІА. – Ф. 16196. – Оп. 1. – Спр.: Іменні списки втрат солдатів 140 піхотного Зарайського полку. – Док. 86571. Іменний список втрат солдатів 140 піхотного Зарайського полку з 1 по 30 липня 1917 р. включно. – Арк. 306/305.
29. РДВІА. – Ф. КБОВ. – Ш. без номеру. – Я. 2409-Н. – Арк. 1002.
30. Там же. – Я. 2507-О. – Арк. 882.
31. РДВІА. – Ф. 16196. – Оп. 1. – Спр.: Списки втрат солдатів 127 піхотного Путивльського полку. – Док. 115: Список нижніх чинів 127 піхотного Путивльського полку, убитих, безвісти зниклих, поранених і контужених з 15 грудня 1915 р. по 1 січня 1916 р. – Арк. 520.
32. РДВІА. – Ф. 16196. – Оп. 1. – Спр. Списки втрат солдатів 127 піхотного Путивльського полку. – Док. 4908: Список військових чинів 127 піхотного Путивльського полку, убитих, зниклих безвісти і взятих у полон ворогом, а також поранених і контужених, з 1 по 15 жовтня 1916 р. – Арк. 391.
33. РДВІА. – Ф. КБОВ. – Ш. – Я. 3218-С. – Арк. 941.
34. РДВІА. – Ф. 16196. – Оп. 1. – Спр.: Списки втрат солдатів 174 піхотного Роменського полку. – Док. 242469: Список нижніх чинів 174 піхотного Роменського полку убитими, пораненими, і безвісти зниклими в боях з австрійцями з 4 березня по 10 квітня 1915 року. – Арк. 62.
35. РДВІА. – Ф. КБОВ. – Ш. без номеру. – Я. 3992-Ш. – Арк. 974.
36. РДВІА. – Ф. 16196. – Оп. 1. – Спр.: Іменні списки втрат солдатів 166 піхотного Ровненського полку. – Док. 6158: Іменний список нижніх чинів 166 піхотного Ровненського полку убитих, поранених і контужених в період боїв за час з 29 серпня по 14 вересня 1916 р. включно. – Арк. 331.

Олександр Лимар

Уродженці с. Івонченці – учасники Першої світової війни 1914 – 1918 рр.

Про уродженців с. Івонченці – учасників Першої світової війни 1914 – 1918 рр. та необхідність увічнення їх пам'яті.

Ключові слова: Перша Світова війна, імперія, фронт, піхотний полк, драгунський полк, рядовий, ефрейтор, молодший унтер-офіцер, старший унтер-офіцер.

Oleksandr Lymar

Ivonchentsi Village Natives – Participants of the First World War of 1914-1918

Concerning natives of Ivonchentsi village – participants of the First World War of 1914-1918 and importance of their commemorating.

Keywords: the First World War, imperia, front, infantry regiment, dragoon infantry, ranker, corporal, junior under-officer, senior under-officer.

Список скорочень

- АН ССРСР – Академія наук Союзу ССР, Москва.
АН УРСР – Академія наук Української РСР, Київ.
ВЦ – Видавничий центр.
ГИКМЗ – Государственный историко-культурный музей-заповедник.
ДАПО – Державний архів Полтавської області, Полтава.
ДКіТ – Департамент культури і туризму.
ІКЗ – Історико-культурний заповідник.
КБОВ – Картоотека бюро обліку втрат у Першій світовій війні (офіцерів і солдат).
КМ – Краєзнавчий музей.
МПП – Мале поліграфічне підприємство.
НАНУ – Національна академія наук України, Київ.
НТШ – Наукове Товариство імені Тараса Шевченка, Львів.
НУ – Національний університет.
ОДА – Обласна державна адміністрація.
ООО – Общество с ограниченной ответственностью.
ПКМ – Полтавський краєзнавчий музей, Полтава.
ПКМВК – Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Полтава.
ПОДА – Полтавська обласна державна адміністрація, Полтава.
ПУАК – Полтавская ученая архивная комиссия, Полтава.
РВВ – Редакційно-видавничий відділ.
РДВІА – Російський Державний Військово-історичний архів, Санкт-Петербург.
ТОВ – Товариство з обмеженою відповідальністю.
УІЖ – Український історичний журнал, Київ.
УК ПОДА – Управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава.
УПЦ МП – Українська Православна церква Московського патріархату.
УТОПІК – Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ.
ЦОДПА – Центр охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради.
ЦП НАНУ – Центр пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ.

Наші автори

Бабенко Людмила – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, заслужений працівник освіти України.

Булава Леонід – кандидат географічних наук, доцент, історик освіти, відомий краєзнавець.

Васелька Олеся – старша наукова співробітниця науково-експозиційного відділу історії пізнього середньовіччя та нової історії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Дзира Ярослав (1931–2009) – кандидат історичних наук, відомий український історик, літературознавець, лінгвіст, перекладач.

Деркач Юлія – наукова співробітниця Комунального закладу «Центр охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради».

Ейсмонт Володимир – історик, журналіст, член Національної спілки письменників України, Національної спілки журналістів України.

Замура Олена – кандидат історичних наук, старша наукова співробітниця науково-дослідного експозиційного відділу історії пізнього середньовіччя та нової історії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Коваленко Михайло – старший науковий співробітник Комунального закладу «Центр охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради».

Кононенко Михайло – кандидат наук з державного управління, голова Полтавської районної ради.

Кулатова Ірина – провідна наукова співробітниця Комунального закладу «Центр охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради».

Лавріненко Алла – старша наукова співробітниця науково-дослідного відділу музеєзнавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Лимар Олександр – науковий співробітник науково-дослідного відділу пам'яткознавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Лощинська Наталія – кандидат філологічних наук, старша наукова співробітниця відділу інформаційно-комунікативних технологій Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Мельникова Ірина – завідувачка науково-експозиційного відділу археології Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Мокляк Володимир – заступник директора Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського з наукової роботи, заслужений працівник культури України.

Сальников Віталій – старший науковий співробітник Комунального закладу «Центр охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради».

Старченко Віра – завідувачка сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Сулима Оксана – завідувачка сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Супруненко Олександр – кандидат історичних наук, директор Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України.

Титаренко Григорій – член Національної спілки журналістів України, краєзнавець, Почесний громадянин села Великі Будища.

Шендрик Людмила – заступниця директора з наукової роботи Історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви».

Шерстюк В'ячеслав – директор Комунального закладу «Центр охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради».

Шиян Олена – наукова співробітниця науково-експозиційного відділу природи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Яремченко Віталій – старший науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу історії пізнього середньовіччя та нової історії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Зміст

<i>Михайло Кононенко</i> (м. Полтава). Сторінки козацької історії Полтавського краю.....	3
<i>Сальников Віталій</i> (м. Полтава). До питання про формування української самосвідомості (на прикладі «Літопису» Самійла Величка)	7
<i>Бабенко Людмила</i> (м. Полтава). Військові традиції і моделі поведінки воюючих індивідів та спільнот: історичний вимір і еволюція (на прикладі України)	11
<i>Мокляк Володимир</i> (м. Полтава). Полтавський полковник Федір Іванович Жученко.....	22
<i>Шендрик Людмила</i> (м. Полтава). Коломацькі статті у «Літописі» Самійла Величка.....	26
<i>Замура Олена</i> (м. Полтава). Інтелектуальні витоки сильвічного історіописання в Гетьманщині XVIII ст.	31
<i>Мельникова Ірина, Васецька Олеся</i> (м. Полтава). Козацькі каламари в колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.....	36
<i>Лоцинська Наталія</i> (м. Київ). Ярослав Іванович Дзира – дослідник козацького літописання.....	48
<i>Яремченко Віталій, Лавріненко Алла</i> (м. Полтава). Передмова до публікації статті Я. І. Дзири «До питання про джерела архаїзмів у мові творів Тараса Шевченка»	60
<i>Дзира Ярослав</i> (м. Київ). До питання про джерела архаїзмів у мові творів Тараса Шевченка.....	65
<i>Лавріненко Алла, Яремченко Віталій</i> (м. Полтава). Вірш «За байраком байрак» Тараса Шевченка і «Літопис» Самійла Величка.....	78
<i>Шерстюк В'ячеслав</i> (м. Полтава). Велика Багачка: дата заснування та найдавніша історія містечка.....	84
<i>Ейсмонт Володимир</i> (м. Кременчук). Яшлавуз-керман: «Нова фортеця» Кременчука в описі Евлії Челебі.....	94
<i>Булава Леонід</i> (м. Полтава). Покровська церква 1707 року на Павленках та володіння Тарновських.....	100
<i>Титаренко Григорій</i> (м. Полтава). Літопис села Чернечий Яр.....	105
<i>Супруненко Олександр, Кулатова Ірина</i> (м. Полтава). Старожитності Яківчанської гори.....	113

<i>Коваленко Михайло, Деркач Оксана</i> (м. Полтава). Втрачений гаманець XVII ст. з околиць Стасів на Полтавщині.....	126
<i>Шиян Олена, Старченко Віра</i> (м. Полтава). Село Жуки в дослідженнях ґрунтово-геологічної експедиції В. В. Докучаєва (1888–1894)	130
<i>Сулима Оксана, Старченко Віра</i> (м. Полтава). Художня вишивка у с. Жуки.....	135
<i>Лимар Олександр</i> (м. Полтава). Уродженці с. Івонченці – учасники Першої світової війни 1914–1918 рр.	142
Список скорочень.....	151
Наші автори.....	152

Наукове видання

ВЕЛИЧКІВСЬКІ ЧИТАННЯ 2021

Збірник статей та матеріалів

*На обкладинці: Портрет козацького літописця Самійла Величка.
Худ. М. В. Підгорний, 2004. Полотно, олія. Фрагмент. ІКЗ «Поле
Полтавської битви».*

Оригінал-макет підготовлено в Полтавському краєзнавчому музеї
імені Василя Кричевського.

Відповідальний за випуск **М. М. Кононенко**.
Відповідальний редактор **О. Б. Супруненко**
Коректура та комп'ютерний набір авторські.
Комп'ютерна верстка **О. В. Торяник**.
Переклад резюме до статей **Н. Г. Кондратенко**.

Здано в набір 04.03.2021. Підписано до друку 30.04.2021.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Ньютон.
Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 9,1. Ум. друк. арк. 9,7.
Тираж 305 прим. (1-й запуск – 100 прим.). Вид. № 350. Зам. 2/2021.

Виготівник: ТОВ «Майдан»
61002, м. Харків, вул. Чернишевська, 59.
Тел.: (057) 700-37-30

E-mail: maydan.stozhuk@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

